

Derleyen
NURSELİ YEŞİM SÜNBUÖĞLU

Erkek Millet Asker Millet

Türkiye'de Militarizm,
Milliyetçilik, Erkek(lik)ler

İletişim Yayınları 1852 • Araştırma-İnceleme Dizisi 313

ISBN-13: 978-975-05-1153-0

© 2013 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2013, İstanbul

EDITÖR Tamıl Bora

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Haluk Çobanoğlu

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Birhan Koçak

BASKI ve CILT Sena Ofset • SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11

Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları • SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

İÇİNDEKİLER

Giriş: Türkiye’de Militarizm, Milliyetçilik ve Erkek(lik)lere Dair Bir Çerçeve

NURSELI YEŞİM SÜNBUĞLU9

Asker-Vatandaşlar ve Kahraman Erkekler: Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı Dönemlerinde Beden Terbiyesi Aracılığıyla İdeal Erkekliğin Kurgulanması

YAŞAR TOLGA CORA.....45

Türkiye’de Milli Kimlik İnşası Sürecinde Militarist Eğilimler ve Tesirleri

GÜVEN GÜRKAN ÖZTAN.....75

Bir “Aşkınlık” Anlatısı Olarak Şimal Yıldızı...

TEBESSÜM ÖZTAN.....115

Şehitlik ve Türkiye’de Militarizmin Yeniden Üretimi: 1990-1999

ŞAFAK AYKAÇ.....141

Askerin Önemini Öğretmek ya da Türkiye’de Profesyonel Ordunun İmkânsızlığı Üzerine MURAT BELGE.....	181
Gösteri İktidarı ve Militarist Erkeklik BARIŞ ÇOBAN.....	187
“Askerlik Yapmayana Adam Denmez”: Zorunlu Askerlik, Erkeklik ve Vatandaşlık AYŞE GÜL ALTINAY.....	205
“Esas Duruş!”: Kışla Deneyimleri ya da Türkiye’de Zorunlu Askerliğin Antropolojisi ÖMER TURAN.....	261
Çatlakların Gölgesinde Militarizm: Türkiye’de Askerlik, Annelik ve Toplumsal Cinsiyet SENEM KAPTAN.....	337
7. Ok - Militarizm: Vatandaşlık, Borçluluk ve Çürükleştirmek Üzerine ALP BİRİCİK.....	369
Militarist Ezberi Tahkim Etmek: Basındaki Temsilleri Üzerinden Kore, Kıbrıs ve Güneydoğu Gazileri NURSELI YEŞİM SÜNBÜLOĞLU.....	393
Kürt Sorunu Bağlamında Gaziliğin Vücuda Gelişi: Egemenlik, Erkeklik ve Sakatlık SALİH CAN AÇIKSÖZ.....	463
Futbolda Erkeklik, Militarizm, Milliyetçilik: Tek Kale TANIL BORA.....	487

Pornografik Devlet - Erotik Direniş:

Kürt Erkek Bedenlerinin Genel Ekonomisi

ZÜLAL NAZAN ÜSTÜNDAG.....513

Rojin'i Dağa Kaldırmak

ya da Militarizm, Kadın ve Mizah

ARUS YUMUL.....537

YAZARLAR.....553

“Esas Duruş!”: Kışla Deneyimleri ya da Türkiye’de Zorunlu Askerliğin Antropolojisi*

ÖMER TURAN

Esas duruş bir askerin ruhen ve bedenen olgunluk derecesini gösterir. Günlük hizmetlerin tüm safhalarında istenir. Esas duruşu ancak ölüm veya aksi bir emir bozar. Duruş şekli: Baş dik, vücut dik, göğüs şiş, karın çekik, kollar yanda vücuda yapışık şekilde, eller pantolona yapışık ve orta parmak pantolonun dikey izinin üzerinde, ayaklar hafif v şeklinde açık.

– *Askerin Bilgi Kitabı*

Türkiye’de ordu hakkındaki çalışmaların gelişmiş bir yazın oluşturduğu söylenebilir. Bu gelişmiş yazın yakın zamana kadar ağırlıklı olarak ordunun siyasetteki rolüne odaklanmış, anlaşılır nedenlerle darbeler, Milli Güvenlik Kurulu ve ordunun sivil siyaset üzerindeki vesayetçi tavrı analizlerde temel mesele olarak belirlemiştir.¹ Ancak bu gelişmiş yazın ordu ile sivil siya-

(*) Bu çalışmanın ilk hali TSBD tarafından Aralık 2009’da düzenlenen 11. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi’nde sunulmuştur. Çalışmaya esas teşkil eden derinlemesine görüşmelerin önemli bir bölümünü Barış Ülker ile birlikte gerçekleştirdik. Kendisine teşekkür borçluyum.

1 Bu kapsamdaki çalışmalara örnek olarak, bkz. Semih Vaner, “Ordu”, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, der. Irvin Cemil Schick ve Ahmet Tonak, İstanbul: Belge Yayınları, 1992, s. 255-284; Ali Karaosmanoğlu, “Officers: Westernization and Democracy”, *Turkey and the West: Changing Political and Cultural Identities*, der. Metin Heper (vd.), Londra, I. B. Tauris, 1993, s. 13-34; Kurtuluş Kaya-lı, *Ordu ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996; William Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset: 1789’dan Günümüze*, İstanbul: Hil 1996; Ümit Cizre, *Muk-*

set arasındaki ilişkiye odaklanırken, ordunun sivil hayatla kurduğu ilişkide zorunlu askerlik bağlamına hak ettiği önemi vermemiş, başka bir ifadeyle sivil hayatların zorunlu askerlik çerçevesinde militarize edilmesi yeterince sorunsallaştırılmamıştır. Konuya ilişkin en eleştirel yaklaşımı sergileyen yazarların dahi zorunlu askerliğe hiç değinmeden meseleyi ele aldıkları ya da toplumun erkek nüfusuna dayatılan bu “angarya türü çalıştırmaya” değinmekle yetindikleri gözlenmektedir.² Kışladaki hiyerarşik ilişkilerin vesayetçi rejimle ilişkisi ya da zorunlu askerliğin kışlada nasıl deneyimlendiği bu yazın tarafından ihmal edilmiş, kışlada yaşananlar hakkında çalışmalar yapılmasına dair çağrı ve temenniler dipnotlarda belirtilmiştir.³

Ordu ve sivil-asker ilişkileri hakkındaki literatürün askerlik deneyimini içermeyen makro bakışından ayrılan ilk çalışmalarından biri olarak ilk baskısı 1996’da yapılan Serdar Şen’in *Cum-*

tedirlerin Siyaseti: Merkez Sağ-Ordu-Islâmcılık, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999; Ergun Özbudun, *Çağdaş Türk Politikası: Demokratik Pekişmenin Önündeki Engeller*, İstanbul: Doğan Kitap, 2003, s. 97-112; Ali Bayramoğlu, “Asker ve Siyaset”, *Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye’de Ordu*, der. Ahmet Insel ve Ali Bayramoğlu, İstanbul: Birikim Yayınları, 2004, s. 59-118.

2 Ahmet Insel, “Bir Toplumsal Sınıf Olarak Türk Silahlı Kuvvetleri”, *Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye’de Ordu*, der. Ahmet Insel ve Ali Bayramoğlu, İstanbul: Birikim Yayınları, 2004, s. 41-57.

3 Tanel Demirel (2004: 353), askerî rejim deneyimleri yaşamış Türkiye toplumunda sivillerin korkularına, çekingenliklerine ve güçsüzlük sendromlarına statükonunun yeniden üretilmesi bağlamında değinirken, dipnotta “Bu konuda zorunlu askerlik hizmetinin etkileri araştırılmayı bekleyen bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.” diyor; Tanel Demirel, “Türk Silahlı Kuvvetlerinin Toplumsal Meşrûiyeti Üzerine”, *Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye’de Ordu*, der. Ahmet Insel ve Ali Bayramoğlu. İstanbul: Birikim Yayınları, 2004, s. 345-381.

Benzer bir vurguyla *Türkiye’de Asker ve Siyaset* adlı kitabında Levent Ünsaldı da zorunlu askerlik hizmetini ele alırken bir dipnotta “Bu noktada Türkiye’de zorunlu askerlik hizmetini gerçekleştirmiş er ve erbaşların yaşadıkları üzerine yoğunlaşmış bir çalışma alanının yokluğu hissedilir, bunun nedeni askerî kurumun kapalılığı kadar toplumsal bilim araştırmacılarının gençliğin üniformalı bu dönemine kayıtsız kalmalarıdır.” demektedir; Levent Ünsaldı, *Türkiye’de Asker ve Siyaset*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008, s. 291. Ulrich Bröckling’e göre, Türkiye’ye ilişkin yazında gözlediğimiz bu eksiklik, sosyal bilimlerin geneli için de geçerlidir. Bröckling’in ifadesiyle insanların askere alınmaları sosyolojik analizlerin merak odağına çok ender yerleşebilmiştir. Başka bir ifadeyle, “sosyolojiye, askerî alan ve ortam alabildiğine yabancı gelmiştir; gelmektedir.” Ulrich Bröckling, *Disiplin: Askeri İtaat Üretiminin Sosyoloji ve Tarihi*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2008, s. 27.

huriyet Kültürünün Oluşum Sürecinde Bir İdeolojik Aygıt Olarak Silahlı Kuvvetler ve Modernizm adlı kitabını hatırlamak gerekli.⁴ Bu kitabında Şen, Silahlı Kuvvetler'in resmî yayınları üzerinden Cumhuriyet tarihi boyunca zorunlu askerliğe atfedilen misyonu tasvir ediyordu. Yazına hâkim olan makro bakışa karşın yakın dönemde sözlü tarih, tarihsel etnografi ya da derinlemesine görüşme gibi yöntemleri kullanarak askerlik deneyimlerine yaklaşan bazı öncü çalışmalar da yayımlandı ve böylelikle ordunun farklı bakış açılarıyla çalışılabileceği gündeme geldi. Bu çerçevede Nadire Mater'in 1999'da yayımlanan *Mehmedin Kitabı* adlı çalışması özel bir öneme sahip.⁵ Benzer bir şekilde Ayşe Gül Altınay'ın *The Myth of the Military-Nation* (Ordu-Millet Miti) başlıklı kitabı ve militarizmin eğitim sistemi kanalıyla gündelik hayata nasıl sirayet ettiğine dair yazdıkları da bu çalışmaya ilham veren kaynaklar arasında.⁶ Pınar Selek'in *Sürüne Sürüne Erkek Olmak* adlı kitabı⁷ ve Serpil Sancar'ın (özellikle "Askerlik, Militarizm ve Erkeklik" başlıklı bölümüyle) *Erkeklik: İmkânsız İktidar* adlı kitabı,⁸ konuya dair toplumsal cinsiyet perspektifini güçlendirmekle kalmadılar, aynı zamanda kışla deneyimlerinin detaylarına ilişkin de literatüre ciddi katkıda

4 Serdar Şen, *Cumhuriyet Kültürünün Oluşum Sürecinde Bir İdeolojik Aygıt Olarak Silahlı Kuvvetler ve Modernizm*, İstanbul: Nokta Kitap, 2005.

5 Nadire Mater, *Mehmedin Kitabı: Güneydoğu'da Savaşmış Askerler Anlatıyor*, İstanbul: Metis Yayınları, 1999. Bu kitaba ilişkin kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Ayşe Gül Altınay, "Mehmedin Kitabı: Challenging Narratives of War and Nationalism", *New Perspectives on Turkey*, No. 21, 1999, s. 125-145.

6 Ayşe Gül Altınay, *The Myth of the Military-Nation: Militarism, Gender and Education in Turkey*, New York: Palgrave Macmillan, 2004; Ayşe Gül Altınay, "Militarizm ve İnsan Hakları Ekseninde Milli Güvenlik Dersi", *Ders Kitaplarında İnsan Hakları: Tarama Sonuçları*, der. Betül Çotuksöken (vd.), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2003, s. 138-157. Ayşe Gül Altınay, "Eğitimin Militarizasyonu: Zorunlu Milli Güvenlik Dersi", *Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye'de Ordu*, der. Ahmet Insel ve Ali Bayramoğlu, İstanbul: Birikim Yayınları, 2004, s. 179-200. Ayşe Gül Altınay, "Militarizm", *Kavram Sözlüğü I: Söylem ve Gerçek*, der. Fikret Başkaya, Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı, 2007, s. 351-366. Ayrıca bkz. Ayşe Gül Altınay, "'Askerlik Yapmayana Adam Denmez': Zorunlu Askerlik, Erkeklik ve Vatandaşlık", bu derlemede yer alan bölüm.

7 Pınar Selek, *Sürüne Sürüne Erkek Olmak*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

8 Serpil Sancar, *Erkeklik: İmkânsız İktidar, Ailede, Piyasada ve Sokakta Erkekler*, İstanbul: Metis Yayınları, 2009.

bulundular.⁹ Aslı Peker Dogra'nın çalışmaları ise konuya toplumsal cinsiyet penceresinden değil, devlet-toplum ilişkiselliği çerçevesinde yaklaştı ve yine kışlalarda zorunlu askerliğin nasıl deneyimlendiğine ilişkin detaylar sundu.¹⁰ Rifat Bali'nin *Yirmi Kur'a Nafia Askerleri* adlı kitabı İkinci Dünya Savaşı sırasında ihtiyat askeri olarak silah altına alınan gayrimüslim erkeklerin, nafia askeri olarak çalıştırılmak suretiyle nasıl ayrımcılığa tabi tutulduklarını ele aldı.¹¹ Bali'nin *Gayrimüslim Mehmetçikler: Hatıralar-Tanıklıklar* başlıklı kitabı ise farklı kuşaklardan gayrimüslimlerin zorunlu askerlik deneyimlerine odaklanarak kışla deneyimlerine ilişkin literatüre önemli bir katkı sundu.¹²

Bu çalışmanın önceki çalışmalardan en önemli farkı birinciden antropolojik deneyim ve gözlemleri esas alıyor oluşu, başka bir ifade ile otoetnografik bir başlangıç noktasına dayanması. Bu çalışmada ele alınan antropolojik malzeme iki kaynaktan

9 Kışlanın içindeki deneyimlere odaklanmasalar da vicdani ret ile ilgili çalışmalar sivil hayatların zorunlu askerlik çerçevesinde nasıl militarize edildiği hakkında değerli katkılar sundular; Özgür Heval Çınar ve Coşkun Üsterci (der.), *Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008; Altınay, *The Myth of the Military-Nation*, s. 87-116; Emma Sinclair-Webb, "Our Bülent Is Now a Commando: Military Service and Manhood in Turkey", *Imagined Masculinities: Male Identity and Culture in the Modern Middle East*, der. Mai Ghousseub ve Emma Sinclair-Webb, Londra: Saqi Books, 2000, s. 65-102. Ayrıca, Alp Biricik'in çalışmaları da Türkiye'de askerî psikiyatrinin kendilerini "eşcinsel"/"gey" olarak tanımlayanların hayatlarını nasıl militarize ettiğini anlamak bağlamında önemli; Alp Biricik, "Çürük Raporu ve Türkiye'de Hegemonik Erkekliğin Yeniden İnşası", *Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler*, der. Özgür Heval Çınar ve Coşkun Üsterci, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, s. 143-149; Alp Biricik, "Erkek Adam' Ezberini Bozmak Üzerine: Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Sisteminin Resmî Söylem Üzerinden Kurgulanması", *Cinsiyet Halleri: Türkiye'de Toplumsal Cinsiyetin Kesişim Sınırları*, der. Nil Mutluer, İstanbul: Varlık Yayınları, 2008, s. 232-246.

10 Aslı Peker Dogra, "Soldier and the Civilian: Conscription and Military Power in Turkey", New York Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi, 2007; Aslı Peker Dogra, "İktidarın Kılcal Damarları ya da Türkiye'de Zorunlu Askerlik, Jandarma ve Devlet", *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, der. Evren Balta Parker ve İsmet Akça, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 435-452.

11 Rifat N. Bali, *II. Dünya Savaşında Gayrimüslimlerin Askerlik Serüveni: Yirmi Kur'a Nafia Askerleri*, İstanbul: Kitabevi, 2008.

12 Rifat N. Bali, *Gayrimüslim Mehmetçikler: Hatıralar-Tanıklıklar*, İstanbul: Libra Kitap, 2011.

beslenmekte: Kendi askerliğim sırasında gerçekleştirdiğim etnografik gözlemler ve etnografi aşamasından sonra uzun ve kısa dönem askerlik yapmış kişilerle gerçekleştirilen derinlemesine görüşmeler. Bu derinlemesine görüşmeler, etnografi aşamasında tek bir kışla özelinde biriken deneyimleri, başka kışlalarda yaşananlarla ve farklı zorunlu askerlik deneyimleriyle birlikte düşünme olanağı verdi. Makale esas olarak dört bölümden oluşmakta. İlk bölüm bir yöntem tartışmasına odaklanıyor ve konuya ilişkin antropolojik bakışın dayanaklarını serimliyor ve sınırlarını çiziyor. İzleyen bölüm zorunlu askerlik deneyimlerinin belirsizliklerini ve farklılıklarını özel olarak kışlaya giriş süreci, acemilik dönemi ve kışlada ibadet konularına odaklanarak ele alıyor. Üçüncü bölüm kışladaki disiplin ve disiplinden kaçış anlatılarını tartışıyor. Dördüncü bölüm ise kışlanın ne ölçüde ideolojik bir mekân olarak ele alınabileceği sorusunu soruyor. Bu bölümdeki tartışmada ana argüman olarak kışlanın geniş anlamıyla ideolojinin kültürel bir sisteme dönüştüğü bir mekân olarak anlaşılması gerektiği iddia ediliyor.

Zorunlu askerliğin antropolojisi

Kışlada zorunlu askerlik deneyimine antropolojik bakış açısı ne anlama geliyor? Bu çalışmanın bu soruya yanıtını üç noktada özetlemek mümkün. İlk olarak bu çalışma kışlayı, antropolojinin klasik tanımındaki saha olarak kabul ediyor. Yani sınırları belirli ve gündelik hayatın deneyimlenme biçimleriyle sahanın dışında kalandan farklı bir alan. İkinci olarak bu çalışma, antropolojinin temel özelliğine yani sahada bizzat bulunmaya, yoğun etnografik gözleme dayanıyor. Bu çerçevede, kışlayı çalışmanın, saha çalışmasının koşul, süre ve mekânının tamamen araştırmacının dışında belirlenmesi ve hiçbir şekilde tekrarın mümkün olmaması gibi dezavantajlarından söz etmek mümkün. Buna karşın aktif gözlem dışında bir olasılığın mevcut olmaması, yani bir kez kışlaya girdiğinizde ortamın gerekliliklerini yapmamak, kısmen kenarda durmak gibi bir olasılık olmaması, bulunduğunuz mekânda bir gözlemci olarak bu-

lunmanızdan kaynaklanan yapaylığın söz konusu olmaması gibi avantajları da vurgulanabilir. Üçüncü olarak, bu çalışma zorunlu askerliğin antropolojisini sürecin tarihselliğine odaklanarak değil, etnografik gözlemin yapıldığı döneme ve bu dönemin koşullarına odaklanarak yapıyor. Bu tercih çerçevesinde 2006'da başlayan etnografik gözlem dönemini destekleyen derinlemesine görüşmeler, 2005 ile 2009 döneminde askere gitmiş kişilerle yapıldı. Başka bir ifadeyle bu çalışma beş yıllık döneme ilişkin bir çerçeve çizmeyi hedefliyor.

Üç noktada özetlenen antropolojik perspektif bu çalışmanın eklemlediği çalışmalardan farkını da ortaya koymakta. Öncelikle, Türkiye'de zorunlu askerlikle ilgili şu ana kadar anılan çalışmaların hiçbiri birinci elden gözlemlere dayanmıyorken, bu çalışma etnografi temeline oturması ile önceki çalışmalardan farklılaşıyor. İlaveten bu çalışma ile Nadire Mater'in *Mehmedin Kitabı* arasındaki önemli bir farka dikkat çekmek gerek. Mater kitabında "Güneydoğu'da savaşmış askerler" in hikâyelerine odaklanırken, bu çalışma "sıradan" askerlik deneyimleri ekseninde kurgulanıyor. Çalışmanın kavramsal çerçevesinde sıradan askerliğe iki anlam yükleniyor. Sıradan askerliğin birinci anlamı Doğu ve Güneydoğu'daki çatışma ortamının dışında kalan birliklerde yapılan askerliği işaret ediyor. Bu çerçevede sıradan askerlik öncelikle operasyonlardan uzak bir kışlada yapılan, günlük rutinin kışlada geçtiği bir zorunlu askerliği özetliyor. Bu çalışmada kullanıldığı anlamıyla "sıradan" askerliğin diğer tanımlayıcı unsurlarını şu şekilde sıralamak mümkün: "Sıradan" askerlikte kışlalara ulaşım, normal ulaşım araçları ile sağlanır, "sıradan" olmayan askerlikte birliklere katılacak askerler Kabul Toplama Merkezleri'ne (KTM) kendi imkânları ile gelirler ve sonrasında konvoylar halinde görev yapacakları birliklerine ulaştırılırlar. "Sıradan" askerlikte haftasonları çarşı izni rutin bir uygulamadır. Çarşı izninin iptali ya istinadır ya da bir cezaya denk düşmektedir. "Sıradan" askerlikte silah genelde sadece poligonda gerçekleştirilen kontrollü atışlarda kullanılır. Etnografik gözlemin yapıldığı kışla bu özellikteydi. Derinlemesine görüşmelerin yapıldığı kişiler de zorunlu

askerlik deneyimlerini sıcak çatışma bölgesinin dışındaki kışlarda yaşayanlardan seçildi.

Sıradan askerliğin ikinci anlamı ise 1990'larla 2000'ler arasındaki farka işaret etmekte. Bu farkın önemli bir boyutu Güneydoğu'daki çatışmanın şiddetinde gözlenen düşüş. Elbette 2000'lerde de Güneydoğu'da askerliğini yapanlardan hayatlarını kaybedenler oldu, fakat sayıları 1990'larda Güneydoğu'da hayatlarını kaybeden askerlere göre önemli ölçüde azdı.¹³ 2000'lerde de Türk Silahlı Kuvvetleri Kuzey Irak'a operasyon düzenledi, fakat 2000'lerdeki operasyonlar süre ve katılan personel sayısı bakımından 1990'daki sınır ötesi operasyonlara göre daha sınırlıydı. 2000'li yıllarda çatışmaların yoğunluğu düştüğçe, Kürt sorununa bakışta toplumun genelinde bir yumuşama gözlemlendi ve bu konudaki eski tabular bir ölçüde güçsüzleşti. 1990'larla 2000'ler arasındaki bütün bu farklar zorunlu askerliğin nasıl deneyimlendiğini de bir ölçüde değiştirdi. "Kahramanlık", "gazilik", "şehitlik" gibi militarist kültürün kavramları elbette dolaşımında kaldılar, fakat 2005-2009 döneminde somut bir olasılık olarak daha az sayıda askeri doğrudan ilgilendirir hale geldiler. Bu bağlamda sıradan askerlik, askerlik yapanların sayıca çoğunluğunun yaşadıklarına denk düşen bir nitelendirme. Ayrıca 1990'larla bu çalışmanın araştırma evrenini oluşturan 2005 ile 2009 arası dönem arasındaki bir diğer kayda değer fark da Haziran 2003'te askerliğin kısaltılması oldu. Güneydoğu'daki çatışmaların yoğunluğundaki düşüşe paralel olarak uzun dönem askerliğin süresi 18 aydan 15 aya, üniversite mezunlarının yaptığı kısa dönem askerliğin süresiyse 8 aydan 6 aya indirildi. Bu bağlamda, spesifik bir döneme odaklanıyor oluşu bu çalışmayı Altınay'ın tarihsel etnografisinden de,¹⁴ Se-

13 1990 ile 1999 arasında çatışmalarda hayatını kaybeden güvenlik güçleri personeli sayısı (asker, polis ve korucular arasında ayırım olmaksızın) 5411'dir. 2000 ile 2009 arasında (2009 için Mart ayına kadar hayatını kaybedenler dahil olmak üzere) çatışmalarda hayatını kaybeden güvenlik güçleri personeli sayısı ise 757'dir. Başka bir ifade ile 1990'larda yılda ortalama 541 personel çatışmalarda hayatını kaybederken, 2000'lerde yılda ortalama 76 personel hayatını kaybetmiştir. Nedim Şener, "26 Yıllık Kanlı Bilançosu," *Milliyet*, 24 Haziran 2010.

14 Altınay, *The Myth of the Military-Nation*, s. 6.

lek'in çok farklı dönemlerdeki askerlik deneyimlerini bir arada düşünen çalışmasından da farklılaştırmakta.

Kışlada zorunlu askerliğin nasıl deneyimlendiğine dair antropolojik bir bakış neden gerekli? Yurttaş tipi, yani zorunlu askerlik sistemine dayalı ordular çoğu durumda eşitlikçilik ilkesi etrafında örgütlendiklerini iddia ederler. Zorunlu askerlik sırasında sıklıkla duyulan erin tanımlanma biçimi de, yani "ihtiyaçları devlet tarafından karşılanan rütbesiz asker" ifadesi de bu tür bir eşitlikçiliği vaaz eder. Zımnî olarak vurgulanan, ihtiyaçların eşit olarak karşılandığıdır. Türk Silahlı Kuvvetleri, en üst düzey kurumsal sözcülerden kışladaki en alt düzey eğitim faaliyetine komuta eden uzman çavuşa kadar, sıklıkla herkesin askerlik yapıyor oluşundan gururla söz eder. Bu gurura askerliğin yeknesak bir deneyim olduğu iddiası eşlik eder. Elbette zorunlu askerlik sürecinin yeknesak boyutları son derece önemlidir ve göz ardı edilemez. Fakat yeknesak boyutları zorunlu askerlik deneyimleri arasındaki farkları yok saymaya yol açmamalıdır. Özel bir araştırma gündemi olmaksızın yapılan genel gözlemler dahi farklı kışlalarda oldukça farklı askerlik deneyimleri yaşanabildiğini göstermekte. En geniş perspektiften bakıldığında önce sıcak çatışma bölgelerinde yapılan askerlikle "sıradan" askerlik arasındaki büyük fark göze çarpacaktır.¹⁵

Bu çalışmanın odağında bu büyük fark değil, sıradan askerlik deneyimleri arasındaki farklar var. Sıradan bir kışlada yapılan askerlikle, diğer bir sıradan kışlada yapılan askerlik arasında ciddi farklılıklar gözlenebiliyor. Bu farkın nedenlerini iki grupta toplamak mümkün. Silahlı Kuvvetler'in örgütlenmesi boyutunda, farklı kuvvetlerde yapılan askerlikler kimi durumlarda farklı deneyimler anlamına gelebiliyor. Bunda kuvvetlerin sağladıkları olanaklar arasındaki fark kadar, her kuvvetteki subay ve astsubaylardan oluşan muvazzaf kadro sayısı ve erbaşların oranı arasındaki farklar da etkili olmaktadır.¹⁶ Yek-

15 Sadece Nadire Mater'in *Mehmedin Kitabı*'nda aktardığı yaşanmışlıkları düşünmek bile bu büyük farkı anlamak için yeterli olur.

16 Levent Ünsaldı bu oranları Kara Kuvvetleri için %11, Jandarma için %14, Deniz Kuvvetleri için %29 ve Hava Kuvvetleri için %46 olarak veriyor; Ünsaldı, a.g.e., s. 152.

nesaklığı kurumsal düzeyde bozan bir diğer düzenleme de özel birlikler.¹⁷ Özel birliklere seçilen askerler çok daha farklı eğitim programlarına ve disiplin uygulamalarına tabi tutuluyorlar. Ayrıca birlikteki asker sayısı, askerlerin nöbet tutma sıklığı ve özellikle gece nöbet süreleri ve kantin, revir, hamam, koğuş, yemekhane gibi olanaklara ilişkin farklılıklar zorunlu askerliğin farklı şekillerde deneyimlenmesine yol açan diğer kurumsal unsurlar olarak vurgulanmalı. Yeknesaklığı bozan bir diğer unsur da ordu hiyerarşisi içinde “amir”lere tanınan geniş hareket serbestliği. Elbette emir-komuta zinciri her amiri üstüne karşı ast olarak konumlandırıyor ve bu ilişki dayak, küfür gibi formel alanın dışındaki uygulamaları kısmen sınırlandırıyor. Fakat amirin yetkisi formel olarak da epey geniş bir alana denk düşmekte. Bu alanın içine formel olarak verilebilecek cezalardan ağırlaştırılmış eğitime kadar pek çok şey giriyor. Dolaşısıyla kışlada gündelik hayatın nasıl süreceği, birliği içtima sırasında uzun süreler esas duruşta bekletmekten ek işlere, azardan kışla olanaklarının kullanımının yasaklanmasına kadar komutanın inisiyatifinde şekillenmekte. Kişisel bir gözlemim tam da bu inisiyatifin nasıl işlev gördüğünü özetliyor. Bir içtima sırasında bölük komutanı olan yüzbaşı uzun uzun neden bölüğün iki tuvaletinden birinin sürekli kilitli olduğunu anlatmıştı. Suçlu tuvaleti kötü kullanan askerlerdi. Bölüğün parasıyla sürekli tamirat yaptırmaktan bıktıklarını söylüyordu yüzbaşı ve meseleyi şu şekilde özetledi: “İki dudağımızın arasında. Kapatın diye emir verdim mi, bir daha o tuvalet açılmaz.” Amir ve komutanlara bırakılan inisiyatif alanı nedeniyle bir kışla içinde bile farklı birlikler arasında zorunlu askerlik deneyimleri farklı olabilmekte.

Clifford Geertz’in “bir etnograf için bilgi biçimleri kaçınılmaz olarak daima yereldir” uyarısı tam da bu noktada hatırlanmalı.¹⁸ Deneyimler arasındaki farklar nedeniyle orduya yönelik makro bakışın ötesinde mikro bir bakışa, kışla yerellikleri-

17 Friedrich A. Kittler, “The Flower of Elite Troops”, *Body & Society*, Cilt 9, No. 4, 2003, s. 169-189.

18 Clifford Geertz, *Yerel Bilgi*, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2007, s. 14.

ni önemseyen, onlara yeknesaklık iddiasının ötesine geçen bir bakışla bakmaya ihtiyaç var. Bu bakışın aynı zamanda zorunlu askerlik sürecinin standart unsurlarını da göz ardı etmemesi gerekiyor. Bu çalışma gereken dengenin, silahlı kuvvetlere ilişkin sosyal bilim çalışmalarında kullanılmış olan otoetnografi (*autoethnography*)¹⁹ ya da kişisel etnografi yöntemiyle derinlemesine görüşmelerin birlikte kullanılmasıyla kurulabileceğini iddia ediyor. 1970'lerin sonlarındaki ilk kullanımlarından itibaren otoetnografi, antropologların kendi halklarıyla, kendi ülkelerinde (*anthropology at home*) araştırma yapması anlamına geliyor. Elbette bu çalışma da araştırmacının mesafeli olduğu bir kültüre doğru yolculuğa çıkmaksızın, kendi ülkesinde gerçekleştirdiği bir çalışma. Fakat aynı zamanda antropolojinin klasik "saha" tanımının da geçerli olduğu bir çalışma; çünkü son dönemde örneklerine sıkça rastlanan antropologların yaşadıkları mekânda saha çalışması yapmalarından farklı olarak, bu çalışmada saha antropolog için yeni, uzak ve deneyimlenmemişe tekabül ediyor ve böylelikle bu deneyim klasik "saha" deneyimine yakın düşüyor. Başka bir ifade ile bu çalışmada sınırları, giriş ve çıkış prosedürleri, gündelik hayatın örgütlenişi bakımından normal yaşamdan bütünüyle farklı ve toplumun genelinden izole bir "saha" söz konusu.

Carolyn Ellis ve Arthur P. Bochner otoetnografiyi, bilincin farklı katmanlarını sergileyen ve kişisel olanı kültürel olana bağlayan otobiyografik bir yazı ve araştırma tarzı olarak tanımlıyorlar.²⁰ Bu çalışma, antropolojide kültürel dönüş ve kültüralist perspektife yönelik eleştirilerin takipçisi olarak (buna ilişkin bir tartışma dördüncü bölümde yer almakta) Ellis ve Bochner'ın otoetnografi tanımını "kişisel olanı sosyal ve siyasal olanla ilişkilendirme" şeklinde tashih ediyor. Aynı şekilde meselenin duygusal boyutunu ikincil plana itmeseyse bile, Ellis ve

19 Örneğin Mark L. Gillem, "Appendix: On Methods", *America Town: Building the Outposts of Empire*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 2007, s. 273-276.

20 Carolyn Ellis ve Arthur P. Bochner, "Autoethnography, Personal Narrative, Reflexivity", 733-768, *Handbook of Qualitative Research*, der. Norman K. Denzin ve Yvonna S. Lincoln, Londra: Sage Publications, 2000, s. 733-768.

Bochner'in içebakış (*introspection*) vurgusuna da mesafeli yaklaşıyor. Bu çalışmanın kavramsal çerçevesine göre otoetnografinin en önemli özelliği araştırmacının akademi dışı yaşamıyla araştırma süreci arasındaki sınırları kaldırması, böylelikle saha çalışmasını ya da katılımlı gözlemi belirli bir izole hücreye hapsetmemesi. Bu anlamda Lyall Crawford'un otoetnografinin saha çalışmalarında özeleştirel olabilen bir perspektife (*reflexive turn*) denk düştüğü saptaması bu çalışmanın genel çerçevesi için özel olarak belirleyici bir konumda.²¹ Bu projeye esas oluşturan saha çalışması süresince temel motivasyon sahada olmak ya da gözlem yapmak değildi. Hayat devam ederken, bu normal akışın getirdiği zorluklarla karşı karşıyayken, bir yandan da zorunlu askerlik sürecine ilişkin gözlemler birikti. Başka bir ifadeyle, kişisel zorluklar deneyimlenirken, başkalarının bu zorlukları nasıl deneyimlediklerine de tanıklık edildi. Gözlem terimini tanıklıkla ikame etmek keyfi bir tercih değil, tersine bir zorunluluk. Çünkü klasik saha çalışmasında araştırmacı zorlukları paylaşıp bile gözlem mesafesi her zaman mevcuttur. İsteddiği zaman sahadan ayrılabilir ve diğerlerinden farklı olanaklara sahiptir. Fakat zorunlu askerlik süresince gözlem mesafesi olmadığından başkalarının karşılaştıkları zorluklar kişisel zorlukları da arttırmakta. Saha aşamasından sonra derinlemesine görüşmeler de gerçekleştirildi²² ve elbette konuya dair mevcut

21 Lyall Crawford, "Personal Ethnography", *Communication Monographs*, Cilt 63, No. 2, s. 158-170.

22 Bu çalışmada, etnografik gözlemlerle derlenen bilgilerin derinlemesine görüşmelerle sentezlenmesi ile Leon Anderson'ın analitik otoetnografi için belirlediği iki koşul sağlanmış oldu. Anderson postmodern perspektife yakın düşen çağrışımsal (*evocative*) otoetnografi ile analitik otoetnografi arasındaki farkı belirlemek için analitik otoetnografinin temel özelliklerini sıralamakta. Bunlardan birincisi, araştırmacının ele alınan sosyal dünyanın tam anlamıyla üyesi olması (*complete member researcher status*). Kışlada zorunlu askerlik için bulunuyor olmak eksiksiz üyelik koşulunu tam olarak sağlıyor. Anderson için analitik otoetnografinin bir diğer temel özelliği araştırmacının gözlem ve deneyimleri dışında, başkalarının sağladıkları bilgileri de kapsaması. Gerek etnografik gözlem sırasındaki diyaloglar, gerekse sonrasında derinlemesine görüşmeler analitik otoetnografinin bu özelliği çerçevesinde düşünülebilir. Leon Anderson, "Analytic Autoethnography", *Journal of Contemporary Ethnography*, Cilt 35, No. 4, 2006, s. 373-395. Bu çalışma için 20 kişi ile derinlemesine görüşme yapıldı. Askerliğini uzun ve kısa dönem yapmış görüşmeciler arasında müm-

yazın, akademik ve akademik olmayan okumalar, deneyim ve gözlem aşamasından yazma aşamasına geçişte yapılan yorumları şekillendirdi. Araştırma süreci ile gündelik hayat her zaman belirgin sınırlarla ayrılmadığından bir akrabayı kışlada ziyaret etmek, bir arkadaş askerdeyken ondan e-posta almak ya da yeni tanışılan ve bir daha hiç görüşülmeyecek bir insandan askerlik anıları dinlemek de, kişisel deneyimler ve derinlemesine görüşmeler kadar öğretici oldu.

Bu noktada gerçekleştirilen derinlemesine görüşmeler hakkında bir not düşmek gerekiyor. İçinde yaşadığımız kültürde askerlik anısı anlatmak, toplumun askerliğe attığı konumun önemli bir parçası. Askerlik anısı anlatmanın erkekler arasında yaygın bir alışkanlık olması gerek görüşmecilerin ikna edilmeleri aşamasında, gerekse mülakatlar sırasında belirli bir kolaylık sağladı. Fakat tam da Ayşe Gül Altınay'ın vurguladığı üzere askerlik anısı anlatma pratiği çoğu zaman erkeklerin statü gösterisine de dönüşebiliyor. Altınay askerlik anılarında üç genel unsur gözlemekte: Askerlik sürecinin erkekliğe geçiş, erkekliğin kanıtlanması olarak anlatılması; sürecin bir dizi başarı, özellikle de silah ve atışlarla ilgili konularda başarılar üzerinden anlatılması ve son olarak da özellikle kışladaki mantıksızlıkları eleştiren şikâyetler üzerinden anlatılması.²³ Bu üç unsur farklı şekillerde bu çalışma için gerçekleştirilen mülakatlarda da belirdi. Özellikle zorunlu askerlik konusunda derinlemesine görüşme gerçekleştirip de şikâyet öyküleri ile karşılaşmamak mümkün gözüküyor. Fakat çalışma süresince askerlik anısı anlatma pratiklerinde iki farklı taktiğin ya da eğilimin devreye girdiğini gözlemledik. Birinci taktik, koşulların zorluğuna odaklanmakta, hatta zorlukları abartmakta ve bu zorluklara dayanmış olmak üzerinden bir başarı öyküsü çıkarmakta. İkinci taktik ise, yine söze koşulların zorluğu ile başlıyor. Fa-

kün olduğunca denge sağlanmaya çalışıldı. Gerçekleşen görüşmelerin ancak bir kısmı metnin son halinde doğrudan yansdı. Bu 20 kişiye ilaveten çatışma bölgesinde askerlik yapmış kişiler ile de görüşüldü. Bu çalışmanın sunduğu değerlendirmeleri doğrudan beslemeyen bu görüşmeler özellikle "sıradan" askerliğin farkının ne olduğunu anlamaya yardımcı oldu.

23 Altınay, *The Myth of the Military-Nation*, s. 82-83.

kat kısa sürede anı “akıllı olmak”, “işi bilmek”, “komutanı bağlamak” gibi ifadelerle “çok rahat ettim” türünden bir sonuca bağlanıyor. İkinci taktikte de yine söz konusu olan bir başarı öyküsü, fakat bu sefer anlatılan zor koşullara dayanmak değil, zor koşullardan “akıllı” bir şekilde sıyrılmak, zorluklardan en az şekilde etkilenmeyi başarmak. Bu çalışma için gerçekleştirilen derinlemesine görüşmelerde ortaya çıkan bu “akıllı olmak” deyimini Pınar Selek’in mülakatları sonucunda “akıllı olmak” deyimine yüklediği anlamdan farklılaşıyor. Selek’e göre askerlik süreci genç erkeklere kontrollü olmayı, riskli karşı çıkışlardan uzak durmayı ve bu anlamda “akıllı olmayı” öğreten bir süreç:

Buna göre, zayıf karşısında egemen olabilmek için, güç karşısında itaat etmeyi, geri adım atmayı, teslim olmayı, kişiliğini, inançlarını, düşüncelerini ötelemeyi hatta unutmayı, koşullara göre davranmayı bilmek, yani “akıllı olmak” gerekir. Erkek, delikanlılığı yerine aklını yerleştiren adam sayılıyor. Çocukluktan çıkma, olgunlaşma ve sertleşme, böyle bir duruşa bağlanıyor.²⁴

Burada ele alınan derinlemesine görüşmelerden çıkan sonuç ise “akıllı olma” deyiminin üniforma ve kışlanın dayattığı tek tiplikten kaçış çabası olduğu, fiilen olmuş olsun ya da olmasın söylem düzeyinde bu çabanın gerçekmiş gibi kurgulanıyor olduğu. O halde şu sorunun gündeme gelmesi kaçınılmaz oluyor: Öznelliği bu denli ortadayken derinlemesine görüşmeleri, çalışmanın ana dayanaklarından biri olarak konumlandırmanın gerekçesi nedir? Kışlalar arasında zorunlu askerliğin hangi farklarla deneyimlendiğine dair derinlemesine görüşmeler dışında olası başka bir bilgi kaynağının mevcut olmadığını vurgulamak gerek. Geertz’in vurguladığı gibi çoğu zaman etnografik bilgi hakkında şüphe kaçınılmazdır. Önemli olan bu şüphe karşısında yerel deneyimlerin peşine düşmekten vazgeçmek değil, bu şüpheyi kendisi hakkında da eleştiri-

24 Selek, *Sürüne Sürüne Erkek Olmak*, s. 202; ayrıca bkz, Pınar Selek, “Akıllı Ol...”, *Cinsiyet Halleri: Türkiye’de Toplumsal Cinsiyetin Kesişim Sınırları*, der. Nil Mutluer, İstanbul Varlık Yayınları, 2008, s. 220-231.

rel olabilen (*self-reflexive*) bir çalışma bağlamına eklemleyebilmektir. Dilin gerçekliği inşa etme kapasitesini görmezden gelerek ya da dil aracını kullanmadan dünyaya bakma olanağımız yoktur.²⁵ Gereken, söylem düzeyinde ilerleyen derinlemesine görüşme mecrasının öznelliğini unutmaksızın ondan yararlanabilmek. Johannes Fabian *Zaman ve Öteki* adlı kitabında antropolojide nesnelliğin öznelliğe karşıtlık halinde tanımlanmaması gerektiğini vurgularken, bir bakıma bu öznelliklerden yararlanmanın kaçınılmazlığını da belirtiyor: “Antropolog, geçmişteki bazı yaşantuların veya olayların kurgular değil, gerçekler olduğu yolundaki özgün iddiayla ortaya çıkar. Etnografik açıklamalara ‘veri’ olarak başvurmanın anlamı başka ne olabilir ki?”²⁶ Bu noktada Jean Clandinin ve Michael Connelly’in önerdikleri hikâye (*story*) ve anlatı (*narrative*) ayrımı, öznel görüşmelerden nasıl öznelliklerin ötesine geçen sistematik bir akademik metin üretilebileceği hakkında yol gösterici nitelikte. Clandinin ve Connelly’ye göre, insanlar doğal olarak hikâyeleştirilmiş yaşamlar süregelirler ve hayatlarına dair hikâyeler anlatırlar. Araştırmacının görevi ise bu hikâyeleri anlatıya çevirmektir. Araştırmacı hikâyeleri derler, yaşamları tasvir eder ve sonuçta deneyim anlatılarını yazar.²⁷ Bu çalışmada da derlenen askerlik öyküleri bir kurum olarak Silahlı Kuvvetler’in genel işleyişi bağlamına oturtularak hikâyeye düzeyinden daha sistematik bir düzeye geçiş hedeflendi. Yapılan her antropolojik çalışma, her sosyal bilim çalışması gibi, ele almayı hedeflediği sosyal gerçekliğin ancak bir bölümünü ele alabilir. Bu anlamda her antropolojik çalışma belirli bir metonomiye dayanır. Bu çalışma da bir istisna değil. Lyall Crawford otoetnografinin ya da kişisel etnografinin insanlar hakkında bir yazma pratiği olmadığını, insanlarla birlikte bir yazma pratiği olduğunu vurgu-

25 Clifford Geertz, *Gerçekliğin Ardından: Bir Antropoloğun Gözünden İki İslâm Ülkesinin Son Kırk Yılı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 156.

26 Johannes Fabian, *Zaman ve Öteki: Antropoloji Nesnesini Nasıl Kurar?*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999, s. 118.

27 Jean Clandinin ve Michael Connelly, “Personal Experience Methods”, *Collecting and Interpreting Qualitative Materials*, der. Norman K. Denzin ve Yvonna S. Lincoln, Londra: Sage Publications, 1998, s. 150-178.

luyor.²⁸ Tam da Crawford'un vurguladığı gibi, bu çalışma görüşme yaptığımız kişiler hakkında değil, onlarla birlikte yazılmış bir çalışma. Kimi durumlarda mektuplarını aktardılar; kimi durumlarda başkalarına anlatmadıkları ya da hatırlamaktan hoşlanmadıkları şeyleri paylaştılar. Eğer onlar deneyimlerini bu denli açıklıkla paylaşmasalar ve sadece otoetnografik notlara dayalı olsaydı, bu çok eksik bir çalışma olurdu.

Zorunlu askerlik deneyimleri: Belirsizlikler ve farklılıklar

“Arkana baktığında özgürlüğün arkanda kalıyor.” Kışlaya adım attığı ilk günü böyle anlatıyor Ahmet.²⁹ Ahmet acemi birliğini Antalya’da yapmış. Askerliğin ilk gününden Ahmet’in aklında kalanlar 15 lira sigorta parası alındığı ve iki koldan aynı anda aşı yapıldığı. “İlk gün yatağa girdiğin zaman koyuyor” diye devam ediyor sözlerine. Ahmet gibi uzun dönem askerlik yapan Beyazıt da kışlaya adım atışını “Beyazıt orada kaldı. Kendim orada kaldı” diye söze döküyor. Askerliğini kısa dönem olarak Kayseri’de yapan Mehmet’in aklında ise ilk izlenim olarak “kendi içinde bence sevimli bir yer” düşüncesi kalmış. Özel bir hissiyatı olmadığını belirtiyor. Mehmet ilk gün daha üni-forma ve postallar verilmeden koşturulduklarını da anlatıyor. “Böyle bir giriş ritüeli varmış” diyor. Mehmet, ilk günü anlatırken, kendisinin yatılı okulda kalmış biri olarak rahat olduğunu ama etrafındaki diğer yeni gelmiş askerlerin stresli olduklarını hatırlıyor. Ortamı biraz rahatlatmak için etrafıyla sohbet etmeyi denemiş, çevresinde bulunanlara laf atmış. Bazıları ona katırlırlarken bazılarıysa sessiz kalmayı tercih etmişler. Elbette Ahmet ile Mehmet arasındaki fark da kayda değer. Burada söz konusu olan birinin üniversite mezunu olması ve askerliğe de bu mezuniyetin getirdiği sosyal statü ile başlıyor olması değil sa-

28 Crawford, a.g.m.

29 Her derinlemesine görüşmeye, görüşmecinin kendisine bir takma ad seçmesi ile başladık. Bazı durumlarda görüşmenin başında bir adda karar kılamayan görüşmeciler en sonunda karar verdiler. Dolayısıyla bu ve ilerleyen satırlardaki hiçbir ad kişilerin gerçek adları değil.

dece. Dahası “arkana baktığında özgürlüğün arkanda kalıyor” cümlesiyle hatırladığı askerliğin ilk günü, Ahmet için Adapazarı’nda oturan ailesinden ilk kez ayrılmak demektir. Mehmet ise, kendisinin de vurguladığı gibi, erken yaşlardan itibaren bu tür ayrılıklara ya da başkalarıyla aynı mekânda uyumaya alıştı.

Pınar Selek kentli ve aileleriyle ilişkileri gevşek erkeklerle, taşralı, doğduğu yerleşim yerinin dışına çıkmamış erkeklerin askerliğe başlama aşamasını farklı şekillerde yaşadıklarını belirtiyor.³⁰ Ahmet ile Mehmet arasındaki fark, tam da bu farka denk düşüyor. Fakat işin bir diğer boyutunda Kayseri’deki birlikte ilk anda yeni askerlerin karşısına çıkan koşturma ritüeli var. Mehmet askerliğin genelinde “korkut, yönet taktığı”nin uygulandığını söylüyor. Hakkında bilgi derlediğimiz diğer kışlalarda karşımıza çıkmayan bir uygulama olan koşturma ritüeli “korkut, yönet taktığı”nin bir parçası. Bu bağlamda askerliğe 2005’te Trakya’daki bir birlikte başlayan İrfan’ın ilk gününe dair anlattıkları da hatırlanmaya değer. İrfan tugayın nizamiyesinde kendilerinin cemselere bindirildiğini, cemse hareket ettikten sonra, “filmlerdeki gibi”, 40 yaşlarında – yani oldukça yaşlı bir erin, “cehenneme hoş geldiniz” dediğini anlatıyor. Yeni gelenlere, yani üniformasızlara söylev çekme yetkisine sahip ya da kendinde böyle bir yetki gören er aynı zamanda İrfan ve devre arkadaşlarına askerlik yapmak için en kötü yerlerden birine geldiklerini de anlatmış. Bu aşamada iki tür farklılığı tespit etmek gerek. Bunlardan birincisini, Ahmet ile Mehmet arasındaki kışla öncesi deneyim ve sosyal çevrelerindeki ayrımların, kışla deneyiminde yarattığı farklılıklar olarak tanımlayabiliriz. Kışla dışında şekillenen ayrımlar bu çalışmanın doğrudan ilgi alanına girmiyor. Diğer farklılık ise Mehmet ve İrfan’ın ilk gün

30 Selek, *Sürüne Sürüne Erkek Olmak*, s. 45. Benzer bir şekilde Sümbül Kaya da farklı yaş, eğitim, kültürel çevre ve gelir durumlarının zorunlu askerliğe tabi olan herkesin homojen bir askerlik deneyimi olmamasına yol açtığını vurguluyor; Sümbül Kaya, “La fabrique du ‘soldat-citoyen’ à travers la conscription en Turquie”, *European Journal of Turkish Studies*, No. 8, 2008 [http://ejts.revues.org/index2922.html#text]. Ayrıca bkz., Shmuel Shulman, Rachel Levy-Shiff ve Miri Scharf, “Family Relationship, Leaving Home, and Adjustment to Military Service”, *The Journal of Psychology*, Cilt 134, No. 4, 2000, s. 392-400.

deneyimlerine ve özel olarak da koşturma ritüeline ve “cehenneme hoş geldiniz” faslına denk düşüyor. Kişisel deneyim, gözlem ve derinlemesine görüşmelerden derlenenlerle Mehmet ve İrfan’ın ilk günlerini kıyasladığımızda sıradışı bir durumla karşı karşıya olduğumuz ortaya çıkmakta. Çünkü genele baktığımızda ilk günlerin özellikle bir adaptasyon süreci olarak düşünüldüğünü ve amirlerin de yeni gelenlere uzun süredir kışlada olan askerlerden daha yumuşak davrandığını görüyoruz. Ama koşturma ritüeli ve “cehenneme hoş geldiniz” faslı bize tam da sistemin komutanlara bıraktığı inisiyatif alanının zorunlu askerlik deneyimlerinde daha ilk günden ne türden farklar yaratabileceğini gösteriyor.³¹

Acemilik

Birliklere katılmadan sonra askerlik acemilik dönemiyle başlıyor. Bu dönem yaklaşık üç hafta süren bir eğitim dönemi. Bu üç hafta süresince birer haftalık “yanaşık düzen”, “mekanik nişancılık” ve “tek er muharebe” eğitimleriyle her askerin bilmesi gerektiği düşünülen temel bilgiler veriliyor. Eğitimin ilk aşaması olan “yanaşık düzen”de acemi erlere ilk öğretilen esas duruş. Mehmet bu eğitimler sırasında sık sık “asker esas duruşundan belli olur” cümlesini duyduklarını hatırlıyor. Ben de bulunduğum mangaya eğitim yaptıran uzman çavuşun *Askerin Bilgi Kitabı*’nda yer alan “Esas duruş bir askerin ruhen ve bedenen uygunluk derecesini gösterir” tanımını tekrarladığını hatırlıyorum. Esas duruşla birlikte uygun adım yürüme, selamlaşma, tekmil verme gibi konular da öğretiliyor. Acemilik dönemi yemin töreni ile son buluyor. Yemin eden askerler “usta asker” olarak anılmaya başlanıyor. Dağıtım izniyle birlikte acemi birliklerinden ayrılıyorlar ve iznin sonunda askerliklerinin esas kısmını yapacakları birliğe katılıyorlar. Yeni birliklerinde artık

31 Burada askerî terminolojide “amir”in tanımının “makam ve memuriyet bakımından emretme yetkisine sahip asker” şeklinde yapıldığını hatırlayalım. Dolayısıyla bir uzman çavuş ya da çavuş da amir olarak emir verebilir. Hatta İrfan’ın anlattığı “cehenneme hoş geldiniz” faslında olduğu gibi bir er dahi emir verecek durumda olabilir.

acemi değil “kadro asker” statüsünde oluyorlar. Gerçekleştirilen görüşmelerin çoğunda acemi birliğinin usta birliğe göre daha kolay bir dönem olduğu belirtildi. Bu görüşte olanların çoğu görüşlerini desteklemek için acemi askerin hiçbir sorumluluğu olmadığını vurguladılar. Acemilik döneminin en önemli avantajı olarak normal nöbet tutulmaması gösteriliyor. Kadro askerler gece ve gündüz tüfekle (tüfeği tutuş şeklinden hareketle çapraz diye tabir edilen) ve en az iki saat süren nöbeti açık havada tutarlarken, acemi erler sadece geceleri koğuş nöbeti tutuyorlar. Koridorda, silahsız olarak tutulan bu nöbet, genelde acemi birlikleri kalabalık olduğundan bir saatle sınırlı oluyor. Askerliğini Deniz Kuvvetleri’nde yapan Murat’ın İskenderun’daki acemi birliği hakkında anlattıkları acemi birliği döneminde daha farklı kolaylıkların da olabileceğini göstermekte. Murat’ın acemilik dönemi bulunduğu birliğin denetleme dönemine denk gelmiş. Acemi erler denetlemeye dahil olmadığından ve tüm rütbeliler denetleme hazırlıklarıyla meşgul olduklarından Murat’ların döneminde acemi askerler hiç eğitim almamış. Bu anlatıdaki “hiç”i en az düzeyde olarak okumak gerek.

Ancak bazıları için ise acemilik dönemi yoğun bir karamsarlık dönemi olarak beliriyor. Örneğin doktorasının son aşamasında Marmara Bölgesi’ndeki küçük bir birlikte kısa dönem olarak askerliğini yapan Mehmet Yılmaz’ın acemi günlerinde yazdığı mektubu okuduğumuzda bu karamsarlık ve henüz sürecin başında beliren bıkkınlık hissi somutlaşıyor:

Sağlık meseleleri üzerime geliyor. Daha henüz güneş alerjisi bile ilgililerin bıkmamasına neden oldu. Kalanını söylemiyorum daha. Herhalde söylemeyeceğim, sınırlarım daha da bozulur. Eğitimin ilk haftası kendimi zorladım, kaytarmadım, iyi niyetle çaba gösterirsem onlar da anlayış gösterir diye düşündüm. Nitekim eğitimi yapan uzmanla öyle oldu. Zorlandığımda bırakmama izin verdi. Hastaneye sevk meselesini de o emretti, böylece daha kolay oldu. Umarım bütün komutanlarla öyle devam eder, yoksa işim zor. Haa en nihayet, yürüyemez hale gelirim, veya cılk yaralardan güneşe çıkamaz, hastaneye kaldı-

rılırım, o olur. İnsan buna bile istekle bakabiliyor, birkaç gün hastanede yatmak bile daha iyi görünebiliyor.

...

Şu on günde yaşadıklarım bile yetti aslında.

...

Herkes nasıl yaptıysa ben de öyle yapacağım. Geçip gidecek. Sonra da hiç bahsetmeyeceğim. Askerlik anısı anlatmaya-
cağım. Hatta bu coğrafyaya inşallah bir daha uğramayacağım. Askerlik işte. Böyle bir şey. (Mehmet Yılmaz'ın Nisan 2008'de yazdığı mektuptan)

Derinlemesine görüşmeden öğreniyoruz ki kadro asker olup nöbet tutmaya başlayınca Mehmet Yılmaz'ı en fazla zorlayan faktörlerden biri bel fitiği olmuş. Mektubundan aslında bel fitiğinin acemilik döneminden itibaren sorun olduğu anlaşılıyor.

İrfan'ın anlattıkları da zorlu bir acemilik dönemi olarak not edilmeli. İrfan acemi birliğindeki ortamı genel olarak "sert" şeklinde tanımlıyor. Eğitim alanının etrafında tüfekle 30 tur koşturma, oldukça uzak mesafeden tekmil verdirme, yani çok yüksek sesle bağırma o dönemden İrfan'ın aklında kalanlar. "Gerçekten ağlattığı insanlar oldu" diye devam ediyor: "Çocuk ağlamaya başladı. Genç bir teğmen vardı, 'Sen karı mısın?' diye azarladı." Trakya'daki bir birlikte eğitim yaptıran bu genç teğmenin azar biçimi aslında farklı kışlalarda duyulabilecek bir azar. Çünkü tam da Lynne Segal'in dediği gibi ordunun mantığı sadece erkekleri çocuklardan ayırt edilebilir kılmayı hedeflemiyor, dahası erkeklerin kadınlardan ayırt edilebilir hale gelmeleri hedefleniyor.³² Erkekliğe dair keskin bir norm dayattığı ölçüde kışla normatif erkekliğin mekânına dönüşüyor. Vaz edilmiş norm oldukça basit: "Erkek olmak kadın olmamaktır. ... Erkek olmak 'kadınısı' davranmamaktır ve/veya eşcinsel olmamaktır."³³ İrfan'ın bulunduğu birlikte ağlayan acemi er-

32 Lynne Segal, *Ağır Çekim: Değişen Erkeklikler, Değişen Erkekler*, İstanbul: Ayrintı Yayınları, 1992, s. 170.

33 Joane Nagel, "Erkeklik ve Milliyetçilik: Ulusun İnşasında Toplumsal Cinsiyet ve Cinsellik", *Vatan Millet Kadınlar*, der. Ayşe Gül Altınay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 65-101.

ler bu normun dışına çıktıkları anda azara maruz kalıyorlar. Erkekliğe dair normların dayatılmasında her kıslada defalarca kullanılan bir formül de “silah namustur”. Komutanlar, silahı düşürmenin ya da daha da kötüsü kaybetmenin, namusu yere düşürmek ya da kaybetmekle aynı şey olduğunu vaaz ediyorlar. “Silah namustur” vaazlarına, “vatan borcu namus borcu” şiarı eşlik ediyor. Namus, korumacılık ve erkeklik üzerinden bir denklem kurularak, vatani korumak ile vatan borcu erkeklik düzleminde eşitleniyor. Serpil Sancar ulusal orduların modern toplumlarda tek cinsiyete dayalı belki de tek kurum olduğunu vurgulamakta.³⁴ Bu tek cinsiyetlilik, ya da kadınların olmayışı sık sık vurgulanıyor. Spor ya da ağır hava şartları nedeniyle askerlik zorlaştığında, komutanlar çoğu kez, “Burada kız var mı? Yok. O zaman dayanacaksınız.” benzeri konuşmalar yapıyorlar. Uzun uzun kıslada bir tek kadın ya da kız olmadığı anlatılıyor. Örneğin ben de takım komutanım olan astsubayın sık sık “Burası er meydanı, burası yiğidin harman olduğu yer” ifadesini kullandığını not etmiştim. Kısacası, acemilik dönemi kıslaya yeni girmiş olan askerlerin, kadınların fiziksel olarak olmadığı, fikir olarak ise ötekileştirildiği bir mekansal deneyime alıştırmasını da hedefliyor. Öte yandan, bazı görüşmeciler de askerlikleri boyunca “erkek olun, adam olun” gibi söylemlerle sivil hayattakinden daha sık karşılaşmadıklarını belirttiler.

Yürüyüş kararları

Acemilik dönemine ilişkin tartışmaya son vermeden önce bir noktayı daha hatırlamak gerek. Bu noktayı tartışmaya dahil etmek, hem acemilik döneminin zorlukları hem de zorunlu askerliğin ilk günlerden itibaren nasıl erleri kadınların karşıtı olarak kurguladığı üzerine düşünmek açısından gerekli. Ben acemilik dönemimi 2006 Aralığı'nda Karadeniz Bölgesi'ndeki kü-

34 Sancar, *a.g.e.*, s. 153; ayrıca bkz. Cynthia Enloe, “Feminists Thinking About War, Militarism, and Peace”, *Analyzing Gender: A Handbook of Social Science Research*, der. Beth B. Hees ve Myra Marx Ferree, Londra: Sage Publications, 1987, s. 526-547.

çük bir alayda geçirdim. Acemilik günlerinin en önemli zorluklarından biri bitmek bilmeyen yürüyüşlerdi. Sadece koğuş ve yemekhaneden bölüğün eğitim alanına uygun adım yürüyerek gitmiyorduk. Eğitim sırasında da, bazen uygun adım, bazen de tören adımı, sürekli yürüyorduk. Bu yürüyüşlere yürüyüş kararları eşlik ediyordu. Yürüyüş kararı intikal halinde olan birliğin bütün personelinin sol adımlarını atarken bağırdıkları sloganlara verilen ortak ad. Elbette ana mantığı herkese ortak bir ritim duygusu vererek aynı anda adım atmalarını ve sabit hızda yürümelerini sağlamak. Eğitimi yaptıran uzman çavuş ya da astsubaylar düzgün yürüyüş kadar bağırarak yürüyüş kararlarına katılmaları için de herkesi uyarırlardı. İşin temeli bağırmak ve ritmi bozmamak. Yürüyüş kararı alıştırmaları sayılarla başladı. O anda emir ve komuta kimdeyse o “Bir İki” der, takım da “Üç Dört” diye yanıtlar. Yeterli ses düzeyine ulaşıncı “Say!” komutu gelir ve takım sayar: “Bir / Ki / Üç / Dört”. Birlik komutanla diyalog halinde yürüyüş kararı saydıkça, emir komutanın kimde olduğu da herkesin kafasında netleşir. Çünkü “Aferin” deme yetkisi komutandadır. Sayılardan sonra dört temel yürüyüş kararına geçildi: “Her / Şey / Vatan / İçin”, “Vatan / Sana / Canım / Fedâ”, “Türk / Öğün / Çalış / Güven” ve elbette “Ne / Mutlu / Türküm / Diyene”. Bunlar ilk duyduğunda insanın şaşırmaacağı, kışlanın genel atmosferiyle uyumlu yürüyüş kararları. Fakat günler ilerledikçe daha uzun yürüyüş kararlarına da geçildi. Bunlardan biri farklı birlik komutanlarının askerlerini daha çok bağırtmak için yarışıklarını gösterir gibiydi: “Vur Vur İnlesin / Alay Bizi Dinlesin / Saymak Nasıl Olurmuş / Bize Bakıp Öğrensin.” Devamında komutan, “Sayamaz” der, takım “Sayarız” diye yanıtlar. Komutan, “Sayamaz” der, takım bir kez daha “Sayarız” diye yanıtlar ve “Say!” komutu gelir. Sonrası yine aynı: “Bir / Ki / Üç / Dört”. Bir diğer uzun yürüyüş kararı da “Dur Dinle / Kim Geliyor / Kim Geliyor / Astlarıyla Üstleriyle Örnek Bir Takım / İkinci Bölük / Üçüncü Takım Hey / Hey Hey Hey” şeklindeydi.

Ancak zaman ilerledikçe daha farklı bir yürüyüş kararı duydum. Önce acemilik dönemi eğitiminde bizden daha ileride olan birliklerden duyduğum bu yürüyüş kararını sonra bizim takıma

da söylediler: “Sol Sağ / Sol Sağ / Kızlar Bizim Olsa / Sarışın / Esmer / Kumral / Fark Etmez / Çünkü Biz Piyademiz / Piyadeler Affetmez”. Bu vatana can feda etmekten bahseden yürüyüş kararından farklıydı. Acemi erlerin bu yürüyüş kararı sırasında daha fazla bağırdıkları da açıkça gözlenebiliyordu. Acemilik döneminin sonuna doğru ortama daha fazla adapte oldukça gözlem konusunda daha dikkatli olmaya başlamıştım. Kafamdaki sorulardan biri de başlarında subay düzeyinde bir komutan varken de birliğin “Piyadeler Affetmez” yürüyüş kararını bağırıp bağırmadığıydı. Bulduğumuz birlikte takım komutanları astsubaylardı ve üsteğmen ve yüzbaşılar bölük komutanı olarak görev yapıyorlardı. İntikaller sırasında ise birliklerin başında genelde uzman çavuşlar oluyordu. Bir astsubay ya da subay emir komutasındaki birliğe böyle bir slogan attırmıyordu. Peki bu kimse- nin duymayacağı, uzak eğitim alanlarına özgü bir yürüyüş kararı mıydı? Bunu söylemek de mümkün değildi. Bir takım, akşam içtiması için içtima alanına bu sloganla girebiliyordu.

Derinlemesine görüşmelerden “Piyadeler Affetmez”in sadece benim bulduğum kışlaya özgü olmadığını öğreniyoruz. Tersine bu yürüyüş kararını duymamış olanlar azınlıktaydı. Acemiliğini denizci olarak İskenderun’da yapan Murat ise birliklerinde standart yürüyüş kararı olarak “Hedef Göster / Kelle İste” ve “Pim Çek / Bomba At”ın kullanıldığını anlattı. Bir denizci olarak Murat elbette “Piyadeler Affetmez”i duymamıştı. Fakat bu yürüyüş kararının bir muadili sıkça kullanılıyordu İskenderun’da- ki birlikte: “Şu İskenderun’da / Üç Kız Yan Yana / İçlerinden Biri / Şişt Dedi Bana / Şişt Deme Bana / Dargınım Sana / Daha 14 Ay Var / Gelemem Sana”. Bu yürüyüş kararları, askerliğin belirli bir erkeklik demek olduğunu acemi askerlere günde birkaç defa hatırlatıyor. Yürüyüş kararları bir yandan en resmî düzlemde vatan koruma söylemini yükseltiyor. Bununla birlikte namus korumak, hem düşmana karşı vatanının namusunu korumak, hem de askerlik yaparak namus borcunu ödemek anlamında, erkeklik düzlemiyle eşitleniyor. Kadınlardan mekânsal olarak ayrıştırılmış acemi erlere, bir yandan da özellik olarak kadınların karşıtı özelliklere sahip oldukları/olmaları gerektiği hemen

ilk günden itibaren öğretiliyor. Böylelikle, Lynne Segal'in belirttiği gibi, erkekler kadınlardan ayırt edilebilir hale geliyorlar.³⁵

Derinlemesine görüşmelerden öğrendiğimiz bir başka noktada, komutanlara bırakılan inisiyatif alanının en alt düzeyde yürüyüş kararlarında bile etkili olabildiği. Agit askerliğini uzun dönem olarak Kıbrıs'ta yapmış. Görüşmenin hemen başındaki takma ad seçme faslında "Agit Kürtçe yiğit demektir" diyerek seçiminin mantığını özetledi. "Askerliğin insan doğasına uymadığını, aykırı olduğunu ben gördüm. İnsan doğası kabul etmiyor" diyen Agit vicdani reddi mantıklı buluyor, profesyonel ordunun şart olduğunu düşünüyor. Çavuş talimğâhtaki eğitimden sonra usta birliğinde çavuş olarak bulunan Agit birliğini "Doğayı Sev, Yeşili Korum" diye bağırattığını anlatıyor: "Her Türk Asker Doğar' onu söyletmezdim. Niye söyletirim ki, her Türk niye asker doğsun ki?"

Yemek duası ve ibadet

Buraya kadarki tartışmayı toparlayacak olursak, askerlikteki ilk günlerin nasıl geçeceğine ya da acemilik döneminin zorluk derecesine ilişkin belirsizlik ve kışlalar arası farklılıklar söz

35 Sahaya ilişkin bu gözlem ve aktarımları not ederken, tam da bu konuya ilişkin bir dizi gelişmeyi hatırlamak gerek. Kasım 2011'de Aile ve Sosyal Politikalar Bakanı Fatma Şahin, Genelkurmay Başkanı Necdet Özel'i ziyaret ederek kadına yönelik şiddet ile mücadele bağlamında er ve erbaşların bilinçlendirilmesi için destek istedi. Bu ziyaret sırasında Bakan Şahin Özel'den "Esmer, kumral, sarışın farketmez, topçular affetmez" gibi kadını küçük düşürücü söylemlere son verilmesini özel olarak istemişti. Şubat 2012'de Genelkurmay Başkanlığı tarafından tüm birliklere gönderilen bir emirle askerî eğitimlerde söylenen "Esmer, kumral, sarışın farketmez, topçular affetmez" türü kadını küçük düşüren ifadelerin eğitimlerden kaldırılması istendi. Ceyda Karaslan, "Yaylalar...' emekli oldu", *Sabah*, 27 Şubat 2012; "Yaylalar' Gitti, 'Güçlü Ordu' Baki", *bianet.org*, 27 Şubat 2012. Bu emrin kışlalarda ne derecede etkili olduğu sorusunu bu çalışmanın çerçevesi içinde yanıtlamak mümkün değil. 21 Kasım 2012'de ise, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı ile İçişleri Bakanlığı arasında imzalanan protokol kapsamında, "Kadına Yönelik Şiddetle Mücadelede Kolluğun Rolü ve Önemi" temel eğitiminin ilk dersi, Jandarma Okullar Komutanlığı'nda Bakan Fatma Şahin tarafından, eğitim gören subaylara ve astsubay adaylarına verildi. "Mehmetçiğin Kadına Yönelik Şiddet Eğitimi Başladı", *Hürriyet*, 21 Kasım 2012.

konusu. Fakat yürüyüş kararları örneği üzerinden düşündüğümüzde zorunlu askerliğin standart uygulamalarından birini daha görmüş oluyoruz. Burada standart olan sadece emir komuta ilişkisindeki hiyerarşi değil. Bunun da ötesinde yürüyüş kararlarının yeniden ürettikleri söylemlerde de belirli bir ortaklık söz konusu. Belirsizlikler ve farklılıklar meselesini kışladaki ibadet pratikleri ve kışlaya özgü laiklik hassasiyetleri üzerinden tartışmaya devam edebiliriz. Bu dördüncü bölümde ele alınacak sorular için de kısmen bir zemin hazırlayacak. Mehmet Yılmaz'ın bir diğer mektubu ile devam edelim:

Kısa dönem erlerde de dindar sayısı epeyce fazla. Bu koşullarda zor olsa da abdestlerini alıyorlar, namaz kılıyorlar, günlük namazı akşam tümünden kılıyorlar koğuştta. Mevzu değil. Kimse önemsemiyor bile. Hatta salağın teki önünden geçti bizim bir arkadaşın, hep beraber güldük. Geçende sohbet ediyorduk, neden bir abdest-hane ve mescit yoktur diye. Abdest-hanede hepimiz rahat rahat ayaklarımızı yıkardık, cemaat ayı gibi ayağımı labada diye lavaboya sokmak durumunda kalmazdı. Yani her yemekten önce kep çıkartıp “Tanrımıza hamd olsun” diye dua etmek laikliği bozmuyor da mescit yapmak mı bozacak? (Mehmet Yılmaz'ın Mayıs 2008'de yazdığı mektuptan)

Etnografik gözlemlerden ve derinlemesine görüşmelerden, Mehmet Yılmaz'ın bulunduğu kışlada “mevzu” olmayan şeylerin başka kışlalarda sürekli olarak mevzu olduğu, ya da kimi durumlarda mevzuya dönüşebildiği sonucu çıkıyor. Kışlada her yemek öncesi dua edilir. İstisnasız bütün kışla yemekhanelerinin duvarlarında dua metnini gösteren levhalar asılıdır: “TANRIMIZA HAMDOLSUN, MİLLETİMİZ VAR OLSUN.” Fakat askerliğini Kıbrıs'ta yapan Hüseyin'in anlattıkları bu metinden sapmaların nasıl bir mesele olabildiğini gösteriyor:

Yine en çok aklımda kalan olaylardan birisi, yine bu yemek duaları sırasında işte tanrımıza hamd olsun, milletimiz var olsun şeyinden yüzbaşının yemek sonrasında dönüşen bir nutkunu dinledik. Burada şeyi vurguluyordu. ...

Öğlen yemeğinde tanrımız denildi. Fakat buna rağmen yüzbaşının kafasında kalmış ve bence aktarmak istediği nokta vardı. Çünkü vaaz vermesini çok seven bir insandı, belki her asker gibi. Gelip şeyden diye başlamıştı, şimdi siz burda ve aslında başka bir eğitim alacaktık o sırada yanaşık düzen vesaire vesaire. Eee ama ders yok dedi. Eğitim yok dedi, ilk önce bundan konuşacağız dedi. Yemek sonrasında yaklaşık böyle bir iki saatimizi falan filan buna harcadık. Olay şeydi. ... Yemekhane-ye toplandık. Otturttu bizi. Yemekhane temizletildi ve kendisi bizzat geldi yüzbaşı. Şey anlatmaya başladı; buna tanrı denecek, neden Allah denilmeyecek. Çünkü bizim içimizde de, o karargâh bölümü içinde de, uzun dönemler arasında tabii ki, işte atıyorum Milli Görüş'ü destekleyenler, imam hatipliler, birçok farklı kategoride insan vardı. İşte Kürtler, Aleviler, orta sınıf, daha babası Trabzon'da bir işletme şey yapan insanlar, yani çok farklı, İstanbullu çocuklar, herkes iç içeydi. Fakat belli bir görüşün, birazcık daha muhafazakâr bir görüşün diyelim, şey yaptığı olay daha çok Allah denilmesiydi. Fakat bu, zannedsem bizim yüzbaşından önceki komutan sırasında Allah deniliyormuş. O da çok fazla böyle bu olayları iplemezmiş. ... Fakat bu yüzbaşıyla beraber bu tip vaazlar biraz çoğalmaya başladı. Ve işte bize gelip, aslında Tanrı'nın Türkçe, Allah'ın da Arapça olduğunu, Tanrı'nın İngilizce olmadığını...

Kıbrıs'taki yüzbaşının Silahlı Kuvvetler'in kurumsal tutumunun katı bir takipçisi olduğu anlaşılıyor. Çünkü bu duanın yapıldığı bütün yemekhanelerde duanın beş kelimelik metni büyük boy tabelalarla duvarlara asılı durumda. Duadaki kelimeler hakkında gösterilen titizlik bir bakıma ordunun kendine özgü laiklik perspektifinin bir göstergesi gibi. Bu perspektif duayı her yemeğin önüne yerleştirmekle dini dışlamamış oluyor, fakat bir bakıma kurumsal tavrı askerlere dayatıyor, yani duayı resmileştirmiş oluyor. Bu kurumsal tavır sayesinde ordu dini dışlamaksızın, halkın dini yaşayış biçimiyle arasına bir mesafe koymuş oluyor. Ayrıca kelimelerin ayrıştırılması sayesinde kışla ile normal hayat arasındaki sınır bir kez daha belirgin-

leştirilmiş oluyor. Görüşmelerde, ender de olsa başka kışlalarda da Tanrı kelimesinin kullanılması için uyarı yapıldığı öğrenildi. Fakat Hüseyin'in anlattığı yüzbaşının, konuyu bir meseleye dönüştürürken kendisine bırakılmış olan inisiyatif alanını kullandığı anlaşılıyor.

Belirsizlikler ve farklılıkların kışlada ibadet bağlamında da geçerli olduğu görülmekte. Mehmet Yılmaz derinlemesine görüşme sırasında birliklerinde yüzbaşının askerin dilek ve isteklerini sözlü olarak toplama yoluna giden bir komutan olduğunu anlattı. Bu sözel olarak istekleri dile getirme içtimalarından birinde askerler mescit taleplerini dile getirmişler. Yüzbaşı, Mehmet Yılmaz'ın ifadesiyle konuyu geçiştirmiş. Fakat Mehmet Yılmaz Ramazan'da içtima saatlerinin özel olarak ayarlandığını ve sahurda yemekhanenin açıldığını da belirtiyor. Yaptığımız görüşmelerde bunun istisnasız bütün kışlalar için geçerli bir durum olduğu ortaya çıktı.

Kışlalarda mescit olup olmaması da önemli bir belirsizlik ve farklılık alanı. Fakat bir kışlada mescit olması da ibadetlere dair belirsizliğin ortadan kalktığı anlamına gelmiyor. Askerlik süresince aldığım ibadetle ilgili etnografik notlardan bu belirsizlikleri izlemek mümkün. Bulduğum kışlada bir mescit vardı. Penceresi olmayan, beş metreye beş metre büyüklüğünde, yerleri halı kaplı, bir köşesinde on civarında dinî kitabın bulunduğu iki küçük raf olan bir oda. Namaz vakitlerinde kaç kişinin bu mescidi kullandığı hakkında doğrudan bir gözlemim olmadı. Namaz kılmak, elbette bir görevden kaçmak için geçerli bir neden değildi. Örneğin namaz kılmak için içtimada bulunmamak mümkün değildi. Aradaki boşluklarda mescide gitmek mümkündü. Acemilik döneminde, eğitimler arasındaki on dakikalık zamanda etrafta namaz kılanlar olduğunu hatırlıyorum. 300 kişinin eğitim yaptığı bölük eğitim alanında, her arada dört-beş kişi namaz kılıyordu. Yanlarında battal boy diye tabir edilen temiz çöp torbası getiriyorlar, bunu çam iğneleleriyle kaplı zemine serip aynı torbanın üzerinde dönüşümlü namaz kılıyorlardı. Akşamları koğuşlarda ranzaların üzerinde de namaz kılanlar oluyordu. Acemilik sonrası katıldığım 55 kişi-

lik takımında namaz kılanlar dört-beş kişi civarındaydı. Kışlada olan bitene dair bilgi edinme sadece gözleyerek olmuyor. Özellikle askerlik ilerledikçe kışladaki son “vukuat”lardan haberdar olmanız hızlanıyor. Arkadaşım Zafer’in başına gelen olayı da yaklaşık yarım saat sonra kendisinden dinlemiştim. Zafer son derece düzenli olarak beş vakit namaz kılan biriydi. Alayın disipliniyle namılı astsubaylarından biri nöbetçiiken Zafer’i akşam sekiz buçukta koğuşta namaz kılariken görmüş. O saat koğuşta bulunmanın yasak olmadığı bir saat, dolayısıyla ortada hiçbir sorun gözüküyor. Ama bu namılı astsubay koğuşa girip “Sen burada ne yapıyorsun” diye bağırılmış. “Namaz kılıyorum komutanım” yanıtı üzerine de “Kılamazsın, yasak” şeklinde ciddi bir şekilde azarlamış. Aslında hiçbir şekilde böyle bir yasak söz konusu değildi. Dahası o astsubay o akşam birinci taburun nöbetçi subayı olarak nöbetteydi. Zafer ise bağlı birliklerin askeriydi ve bağlı birliklerin nöbetçisi başka bir astsubaydı. Yani elbette emretmeye yetkisi vardı, fakat namaz kılan asker doğrudan sorumluluğu altında olan bir asker değildi. Bulduğumuz kışlada namaz yasağı olmaması sadece mescidin varlığı ile somutlaşmıyordu. Alay komutanı olan albay da askerler arasında dine meyilli bir insan olarak bilinirdi. Bayram namazını alay mescidinde kıldığı anlatılırdı. Bir alay içtima sırasında da, albay konuşurken sela okunmaya başlandı. Albay konuşmasını kesti ve selanın bitmesini bekledi. Alaydaki bütün askerler içtima düzeninde selayı dinlediler. Bu sırada askerler esas duruşta değillerdi, çünkü albay “rahatta dinleyin” komutu vermişti, ama sonuç olarak albay için içtima düzeni ile sela arasında bir karşıtlık söz konusu değildi. Sela sona erince konuşmasını şöyle bağladı. “Bu peygamber ocağında...”

İbadet bağlamında Murat’ın İskenderun’daki kışlaya dair anlattıklarından, başka kışlalarda bulunduğum kışlada dinlediğimiz içtima konuşmalarından çok farklı içtima konuşmaları yapıldığını öğreniyoruz. İskenderun’da alay komutanı olarak görev yapan kıdemli kurmay albay bir alay içtima sırasında üzerine basa basa alay dâhilinde namaz kılmanın yasak olduğunu vurgulamış. Gerekçe olarak da şartların namaz kılmaya uygun

olmadığından bahsetmiş. İskenderun'daki alay komutanının benim bulunduğum kışlada nöbet tutan astsubay ile hemfikir olduğunu anlaşıyor. Bu bakışa göre ibadet ile askerliğin esas duruşu ayrıştırılması gereken şeyler. Murat, İskenderun'da bazı askerlerin banklara oturmuş halde sadece gözleriyle namaz kıldıklarını da anlatıyor.

Disiplin ve disiplinden kaçış anlatıları

Gerçekleştirilen mülakatlarda kışlada disipline ve koşulların zorluğuna ilişkin anlatılar sıklıkla dile getirildi. Koşullara ilişkin zorluklardan biri olarak, özellikle asker sayısının az olduğu birliklerdeki uzun nöbet saatlerinin altını çizmek mümkün. Mehmet Yılmaz bulunduğu küçük birlikte gece nöbetleri nedeniyle uykusuzluğun ciddi bir sorun olduğunu, askerlerin gün boyunca nerede olursa olsun, örneğin küçük bir masanın üzerinde, sandalyede, hatta ayakta uyuyabildiklerini anlattı. Murat da Deniz Kuvvetleri'nde acemi birliğinden sonra katıldığı usta birliğinde gece nöbetlerinin dört saat sürdüğünü anlattı ve kış aylarında denizden esen soğuk rüzgârla birlikte dört saatin çok zor geçtiğini özel olarak vurguladı. Murat'ın anlatımına göre bu dört saatlik nöbet sırasında halüsinasyon sık görülen bir durumdu. Kısa dönem askerlik yapan Murat, uzun dönem erlerin halüsinasyon gördüklerinin farkında olmadıklarını, ertesi sabah gerçekten "uçan hazır kıta" gördüklerini etrafa anlattıklarını aktardı. Kendisi de bir akşam nöbet sırasında eşinin yürüyerek yanına geldiğini, bir süre gözlerine inanmadığını, ama eşinin daha da yaklaştığını, sonra yakınlardaki bir çeşmede yüzünü yıkayarak aylabildiğini anlattı. Murat'ın disipline dair anlattıklarında ise ön plana çıkan birliklerine verilen istikametler oldu. Birlik eğitim ya da içtima alanında kayken komutanın belli bir istikamet vererek "marş marş" komutu vermesiyle birlik koşturulara başlar. Eğitim mahiyetinde ama aynı zamanda formel bir ceza anlamına da gelen istikamet vermek, eğitimin ya da cezanın ağırlığına göre defalarca tekrarlanır ve "çök", "kalk" komutlarıyla, hatta kimi durumlarda süründürmeyi de kapsaya-

cak şekilde daha da zorlaştırılır. Murat da kendilerine “çök”, “kalk” yapıldığını ve komutanlarının “bir kere sizi süründürmem gerek” diyerek kendilerini süründürdüğünü anlattı.³⁶

Mehmet Yılmaz'ın askerliğinin ilerleyen günlerinde yazdığı bir mektup, koşulların zorluğu ve disiplin uygulamaları hakkında fikir verici nitelikte:

Zaten her gün, her dakika kırılıyoruz. Bir arkadaşımız sabah yoklamasında herkesin gözü önünde tekme-tokat dayak yiyor kırılıyoruz. 5-10 kişinin hatası ile 150 kişi sabah 4'te kalk cezası alıyoruz kırılıyoruz. 35 derece sıcaklıkta, hani o meşhur uzmanların güneşe çıkmayın dediği saatlerde 12-3 nöbetine gidiyoruz, üzerimizdeki kamuflaj “mont”unu çıkarmamıza izin verilmiyor, üzerine bir de hücum yelege giyiyoruz, eriyoruz, yanıyoruz. Çıkarma talebimiz dalga geçerek tersleniyor, kırılıyoruz. Her öğlen sıcakta 30 dak. bekletiliyoruz, bir süre nefes alamıyoruz, üzerine bir de 'saool' diye bağırمامız bekleniyor, bağırılıyor, kırılıyoruz. Doğru dürüst yemek yemeden, uykuyu uyumadan nöbetlere koşturuyoruz, “nöbetten başka ne bokunuz var ki zaten, onu da yapiverin” diye azar işitiyoruz, kırılıyoruz. Üzerine bir de bütün bu gerginlikler birbirimize giriyoruz, gene kırılıyoruz, hep kırılıyoruz. (Mehmet Yılmaz'ın Ağustos 2008'de yazdığı mektuptan)

Kural dışına çıkmak

Görüşülen kişilerin tamamı buldukları birliklerde dayağa şahit olduklarını anlattılar.³⁷ Bu çerçevedeki disiplin uygula-

36 Pınar Selek askerlik deneyimleri hakkındaki son derece önemli kitabını sürünme metaforu üzerine kuruyor: *Sürüne Sürüne Erkek Olmak*. “Sürünmek, askeri şartlar altında gerekli bir savaş bilgisidir. Askerler, ‘düşman’ olarak tanımlanan topluluğa görünmemek ya da silahlı saldırıdan korunmak için belli bir mesafeyi sürünerek geçebilmelidir. Asker olarak yetiştirilen erkeklere de bu bilginin verilmesinde, ilk bakışta, küçültücü bir durum görünmüyor. Ama bu deneyimi yaşayan erkekler, daha çok, bir ceza uygulaması olarak süründüklerini anlatıyorlar... Sanki ‘adam olma’ ya da ‘pişme’ süreci, kelimenin her anlamıyla ‘sürüne sürüne’ gerçekleşiyor.” Selek, *Sürüne Sürüne Erkek Olmak*, s. 106-107.

37 Pınar Selek'in “Askerlikte dayak yemediğini ifade edenler var. Ama onlar da, bunun başlarına gelebileceğini inkâr etmiyorlar. Başlarına gelmesi bile, bu

maları elbette kışla deneyiminin çok önemli bir boyutunu oluşturmakta. Fakat derinlemesine görüşmeler sırasında istisnasız her görüşmeci askerlikleri sırasında kural dışı şeyler yaptıklarını da anlattılar. Burada anlatılanları üçlü bir tasnif çerçevesinde ele almakta yarar var. Bu bölümde tartışılacak ilk iki kategori kural ihlallerini ve yasakları çiğnemeyi kapsıyor. Nöbette uyumak tek başına yaygın olarak gözlenen bir kural dışı davranış olarak tasnifin birinci kategorisine denk düşüyor. Tasnifin ikinci kategorisi diğer genel kural ihlallerini kapsıyor. İzleyen altbaşlığın altında tartışılan üçüncü kategori ise doğrudan kural ihlali anlamına gelmeyen, ama iş, görev ve sorumluluklardan kaçınma anlamına gelen “arazi olma”ya odaklanıyor. Nöbette uyumak ile başlarsak, Ahmet bunun son derece doğal olduğunu “üst devre nöbette her zaman yatar” şeklinde açıkladı. Murat bulunduğu birlikte dört saat nöbet tutulduğunu ve nöbete yastıkla gidenler olduğunu söyledi. Mehmet Yılmaz da kendisinin nöbette yanındaki askerin uyumasına izin vermediğini ama bunun çok yaygın bir davranış olduğunu, birlikteki askerlerin yüzde onunun nöbette uyumaktan mahkemelik olduğunu anlattı. Zafer’in anlattıklarından nöbette uyuma bahsinde öne çıkan, devriye atarak nöbet mahallerini kontrol etmeleri gereken komutanların da her zaman devriyeyi atmadıkları, sabah defterleri toplayarak bir kerede bütün imzaları atmaları. Etnografik gözlemler sırasında 1-3 ya da 3-5 nöbetini tutan birinin uyumak için her türlü yaratıcı çözümü bulabildiği notunu düşmüştüm. Örneğin, o gece nöbeti olanlar buldukları mukavva kutuları gündüz vakti nöbet kulübesinin yakınına götürerek akşam için hazırlık yapıyorlar, nöbet sırasında da kulübenin tabanına sererek üzerinde uyuyorlardı. En tedbirli davranış sırayla uyumaksa da bazı durumlarda iki nöbetçi de aynı anda uyuyabiliyordu. Kimi zaman da farklı nöbet kulübeleri aralarında bir şekilde koordine olabiliyorlar; devriye bir sonraki nöbet noktasına yöneldiğinde, nöbetçi telefonla bir sonra-

süreci, her an dayak yeme ihtimaliyle yaşamak da bir şiddet deneyimi oluyor.” vurgusu tam da bu noktada hatırlanmalı. Selek, *Sürüne Sürüne Erkek Olmak*, s. 95.

ki noktanın nöbetçisini uyarabiliyordu. Nöbette uyumak ciddi bir kural ihlali ve normal prosedür uygulandığında ciddi ceza almaya yol açabiliyor.

Tasnifin ikinci kategorisinde ise yine doğrudan yasak olan şeyler yer almakta. Etnografik gözlemler sırasında kural dışına çıkmanın nasıl mümkün olabileceğini görmüştüm. Örneğin, birlik yazıhanelerinde film seyredilmesi çok yaygındı. Ben de arkadaşlarımla bunu çok farklı kereler yaptım. Fakat porno seyredildiğine hiç rastlamamıştım. Derinlemesine görüşmeler sırasında porno seyredilmesinin de oldukça yaygın olduğu bilgisi ortaya çıktı. Bulduğum birlikte eskiden esrar içildiğini duymuş olsam da ben askerlik yaparken içildiğine tanık olmadım. Fakat yine derinlemesine görüşmelerden bunun da çoğu kışla için yaygın olduğu anlaşılmakta. Hatta Mehmet Yılmaz birliklerinde bazı askerlerin ormanlık alana kenevir ektiklerini dahi anlattı. Aynı şekilde çoğu görüşmecisi birliklerinde içki içildiğini dile getirdiler. Hatta Hüseyin buldukları birlikte içki şişelerinin ortalığa saçıldığını, bir komutanın bu durum karşısında “ulan bari şişelerini ortada bırakmayın” şeklinde bağırıldığını anlattı.

Arazi olmak

Tasnifin ilk iki kategorisi doğrudan yasak olan şeyleri yapmaktan oluşuyor. Fakat üçüncü kategori çok daha muğlak. Burada söz konusu olan bir disiplinsizlik fakat bu disiplinsizlik emre itaatsizlik ya da bir yasağı çiğneme anlamına da gelmiyor. Askerlik dilinde “arazi olmak” diye tabir edilen şeyi Murat “bir şey yapıyormuş gibi gözüküp arazi olmak” şeklinde tanımlıyor. İrfan mektuplarından birinde arazi olmayı şu şekilde anlatıyor:

Spora gelirse. Abi spora giriyorum. Sadece koşudan muafım. Her sabah 3.5 km koşu var. 10 dakikada bitirmen gerekiyor. Onun dışında 60 mekik 45 sınav ve 8 barfiks. Ama ben hep bunlardan kaçmanın yolunu buluyorum. Sabah işim var ko-

mutanım deyip çay ocağına gidiyorum. Burada en önemli şey işten kaçmayı bilmek ortalıktan toz olmak ve verilen işleri ağır aksak yapmak. Eğer bunu yapmazsan başına çok iş yıkarlar. Tam bir memur zihniyeti gerekli oluyor. Ben de bunu hakkı ile yapıyorum. Askerde buna arazi olmak diyorlar. Zaten lakabım arazi çavuş. (İrfan'ın Kasım 2005'de yazdığı mektup)

Gerek etnografik gözlemlerden gerekse derinlemesine görüşmelerden çıkan sonuç bu tür bir tavrın da son derece yaygın olarak askerlik deneyiminin bir parçası olduğu. Beyazıt durumu "Bence askerlik dört ay. Sonra makara tukara başlar" şeklinde anlatıyor.

Kapsayıcı kurum ve kontrolün diyalektiği

Zorunlu askerliğin antropolojisi üzerine çalışırken, derlenen bu kural dışına çıkma anlatılarını nasıl yorumlamalı? Bu noktada yine Geertz'in bir uyarısını hatırlamak gerekmektedir. Geertz'e göre antropologlar tuhafliklar ve yerli yersiz istisnaların seyyar satıcısı olmamalıdır, "bu tür istisnaları bilgilendirici yakınlıklar içine yerleştirmeye çaba göstermeli, birbirlerini aydınlatacak biçimde aralarında bağ kurmalılar".³⁸ Geertz'in uyarısını dikkate aldığımızda, ilk olarak bu disiplinden kaçış anlatılarının konuya ilişkin önceki çalışmalarda da karşımıza çıktığını hatırlamamız gerekiyor.³⁹ Geertz'e göre bağ kurma görevi esas olarak kavramsallaştırma ile yerine getirilebilir. Geertz'in kavramsallaştırma yönündeki uyarısını etnografik bulguların teori zemininde değerlendirilmesi yönündeki çağrılarla birlikte dü-

38 Geertz, *Yerel Bilgi*, s. 11.

39 Aslı Peker Dogra, kışlalardaki disiplin teknikleri üzerinde dururken, madalyonun öbür yüzüne de dikkat çeker: "İçtimalara, zaman çizelgelerine, denetlemelere, ceza tehditlerine rağmen askerler, her zaman 'arazi olma'nın yollarını bulurlar..." Peker Dogra, görüştüğü erkekler arasında askerde öğrendikleri en önemli becerinin "sıvışmak", "işten kaytarmak", "arazi olmak" olduğunu söyleyenlerin sayısının azımsanmayacak kadar çok olduğunu belirtiyor; bkz. Peker Dogra, "İktidarın Kulcal Damarları ya da Türkiye'de Zorunlu Askerlik, Jandarma ve Devlet". Pınar Selek de zorunlu askerlik sürecinde öğrenilenlerin arasında "işten kaçmanın raconu"nu da sayıyor; bkz. Selek, *Sürüne Sürüne Erkek Olmak*, s. 143.

şünmek gerekiyor.⁴⁰ Bu çerçevede, kışladaki kural dışına çıkma pratiklerinin ve bunlara ilişkin anlatıların en az üç kuramsal çıkarsama çerçevesinde yorumlanması mümkün.

İlk olarak bu pratikler David Morgan'ın erkekliği kuran bir süreç olarak askerliğin çoğu durumda "erkeklik = kahramanlık" denklemi üzerinden çalışmadığına dair vurgusunu doğruluyor. Morgan'a göre askerlikte "söz konusu olan bir kurala fiilen uymak değil, daha kurnaz bir biçimde kendini sanki o kurala uyuyormuş gibi göstermek": "Askerlik sizi adam ettiyse bunu büyük ölçüde dolaylı olarak ve dolambaçlı bir tarzda, işten kaytarmak ve sorumluluktan kaçmak gibi kesinlikle kahramanlıkla ilgisi olmayan ve görüldüğü kadarıyla erkeksi olmayan özellikleri teşvik ederek sağlamıştır."⁴¹ Disiplinden kaçış anlatıları tam da Morgan'ın işaret ettiği kışla kurnazlıklarına denk düşmekte.

Konuya ilişkin gerek uluslararası literatür gerekse Türkiye örneğine odaklanan çalışmalarda sıklıkla askerî disiplinin ve kışladaki itaat üretme sisteminin Erving Goffman'ın *Asylums* (Akıl Hastaneleri) kitabına atıfla tartışıldığı görülmekte.⁴² Goffman bu kitabında temel olarak "kapsayıcı kurum" (*total institution*) kavramını geliştiriyor. Goffman'a göre kapsayıcı kurumların en temel özellikleri kurum dışı ile temasın kilitli kapılar, yüksek duvarlar, dikenli teller gibi engellere sınırlandırılmasıdır. Goffman'ın çalışması esas olarak kendisinin 1950'le-

40 Paul Willis ve Mats Trondman 2000'de *Ethnography* dergisi için kaleme aldıkları manifestoda, etnografik incelemelerinin saf betimsel olmaktan ziyade teorinin rolüne daha fazla ağırlık verilmesi yönünde bir çağrı yapıyorlardı. Bu çağrıyı teorik tartışmaları dışlamayan, etnografik veri ile teori arasında analitik olarak üretken bir ilişkiye yönelik bir çağrı olarak okumak mümkün. Paul Willis ve Mats Trondman, "Manifesto for Ethnography", *Ethnography*, Cilt 1, No. 1, 2000, s. 5-16. Ayrıca bkz. William Julius Wilson ve Anmol Chaddha, "The Role of Theory in Ethnographic Research", *Ethnography*, Cilt 10, No. 2-3, 2009, s. 269-284.

41 Aktaran Segal, *a.g.e.*, s. 171-172.

42 Örneğin, David Morgan, "Theater of War: Combat, the Military, and Masculinities", *Theorizing Masculinities*, der. Harry Brod ve Michael Kaufman. Londra: Sage Publications, 1994, s. 165-182; Bröckling, *a.g.e.*; Peker Dogra, "Soldier and the Civilian: Conscription and Military Power in Turkey"; Ünsaldı, *a.g.e.*; Kaya, *a.g.m.*

rin sonunda Washington'daki bir federal akıl hastanesinde yaptığı gözlemlere dayansa da Goffman akıl hastanelerinin yanı sıra kışlaları da belirgin kapsayıcı kurumlar arasında sayar. Yatılı okullar, çalışma kampları, gemiler, hatta manastırlar diğer kapsayıcı kurum örnekleri arasındadır. Goffman kapsayıcı kurumların tanımını şu şekilde yapar: Hayatın normal akışında insanlar farklı yerlerde uyurlar, çalışırlar ve sosyalleşirler. İnsanlar bu edimleri gerçekleştirirken farklı akranlarla birlikte olurlar ve normal hayatın bu üç edimi bir genel plana tabi değildir. Fakat kapsayıcı kurumlarda normal hayatın bu üç alanını ayıran sınırlar devre dışı bırakılmıştır. Goffman üç temel unsur etrafında tanımını geliştirir. İlk olarak, kapsayıcı kurumlarda hayatın alanları aynı yerde ve aynı otoriteye tabi olarak gerçekleştirilir. İkinci olarak, kurumda bulunanların hayatı azımsanmayacak büyüklükte olan bir yığın içinde geçer. Kurumun mantığı yığın içindeki herkese aynı davranılması ve herkesin aynı şeyleri yapması üzerine kuruludur. Üçüncü olarak, kapsayıcı kurumlarda gündelik hayatın her anı programlanmıştır. Formel kurallara bağlanmış zaman çizelgeleri tüm günleri kapsar. Kapsayıcı kurumlar, özel bir süreç ile içeri girenlerin normal hayattaki farklılıklarını aynılaştırır.⁴³

Kışlanın antropolojinin saha tanımına yakın düşen özelliklerini hatırlarsak, böyle bir analiz çerçevesi ile Goffman'ın kapsayıcı kurum kavramsallaştırmasının örtüştüğünü söyleyebiliriz; çünkü iki tanımda da esas vurgu, içerisi ile dışarı, dahil olan ile dışarıda kalan arasındaki belirgin sınıra yöneliktir. Kışla, bir kapsayıcı kurum olduğu ölçüde çoğu antropoloji sahasına göre daha belirgin sınırlara sahip. *Disiplin: Askeri İtaat Üretiminin Sosyolojisi ve Tarihi* adlı kitabında Ulrich Bröckling ordunun muhabere meydanında ya da sivil mıntıklalarda değil, esas olarak kışlada ya da talim alanında Goffman'ın kapsayıcı kurum modeline uyduğunu vurguluyor.⁴⁴ Bu da, bu çalışmanın konusunu teşkil eden "sıradan askerliğin" kışlada nasıl

43 Erving Goffman, *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*, New York: Anchor Books, 1961, s. 3-14.

44 Bröckling, *a.g.e.*, s. 45.

deneyimlendiği sorusu çerçevesinde Goffman'ın kapsayıcı kurum kavramının daha da açıklayıcı olduğu anlamına gelmekte. Peki, kışladaki kural dışına çıkma pratiklerini ve disiplinden kaçış anlatılarını Goffman'ın kapsayıcı kurum modeli çerçevesinde düşündüğümüzde karşımıza nasıl bir resim çıkıyor? Bu sorunun yanıtı tartışmamızdaki ikinci kuramsal çıkarsamayı oluşturacak.

Goffman kapsayıcı kurumlardaki hayatın gizli kalan, görünmeyen yönlerini incelerken, ikincil adaptasyon (*secondary adjustment*) kavramını geliştiriyor.⁴⁵ Goffman'a göre birincil adaptasyon, kapsayıcı kurumda bulunanların kurallara uyması, normal olarak kodlanan davranışları sergilemeleri anlamına gelmekte. Buna karşın kurumda bulunan kişiler izin verilmeyen araçlar kullanarak, izin verilmeyen amaçlara da ulaşabiliyorlar ya da bunu deneyebiliyorlar. Goffman bunu ikincil adaptasyon olarak adlandırıyor. Bu anlamda ikincil adaptasyon informel ve gayriresmî olanın alanı. Goffman kimi durumlarda ikincil adaptasyonların resmî olmayan şekilde izin verilenler olarak da tanımlanabileceğini belirtiyor. Goffman ikincil adaptasyonları da ikiye ayırıyor: yıkıcı (*disruptive*) ve sınırlı (*contained*) ikincil adaptasyonlar. Yıkıcı ikincil adaptasyonda faillerin amacı kapsayıcı kurumu terketmek ya da yapısını kökten bir şekilde değiştirmek olarak beliriyor. Buna karşın sınırlı ikincil adaptasyonlarda amaç radikal değişiklik değil, hatta yıkıcılara göre çok daha sık gözlenen bu türden ikincil adaptasyonların bir işlevi de yıkıcı olabilecek ikincil adaptasyonları savuşturmak olarak gözleniyor. Goffman'a göre ikincil adaptasyonları "oyunu kuralına göre oynamak" tavrıyla, fırsatçılıkla ve kimi durumlarda da takım ruhu ile birlikte düşünmek gerekiyor.⁴⁶ Bu çalışma bağlamında ele alınan disiplinden kaçış örnekleri, Goffman'ın sınıflandırması ile sınırlı ikincil adaptasyonlara denk düşüyor. Gerek etnografik gözlemler gerekse derinlemesine görüşmelerden ortaya çıkan, kışlanın sadece kuralların en sert disiplinle uygulandığı bir mekân olmadığı, aynı zamanda

45 Goffman, a.g.e., s. 188-207.

46 Goffman, a.g.e., s. 64.

kuralların çiğnendiği ve zorunlu askerliğini yapanların kural dışına çıkarak kendilerini adapte ettikleri bir mekân olduğu. Bir bakıma, kışladaki disiplin uygulamaları mutlak disiplinin imkânsızlığını da gösteriyor. Birincil adaptasyonlar esas duruşa işaret ediyor ve en genel anlamda kurallara uyulması anlamına geliyor. Fakat kışla deneyimleri aynı zamanda, kışlanın sistemine radikal zarar vermeksizin kural dışına çıkmanın da deneyimleri oluyor. Kural dışına çıkmak deneyimlendiği ölçüde kışla esas duruşa indirgenemeyecek bir mekâna dönüşüyor.

Mutlak disiplinin imkânsızlığına ilişkin gözlemler aynı zamanda kontrolün diyalektiğine işaret ediyor ve üçüncü kuramsal çıkarsama için de temel oluşturuyor. Anthony Giddens'in yapılaşma kuramını serimlerken yaptığı vurgulardan biri, sosyal kurumlar bağlamında gözlenen tahakküm yapılarının robotlaşmış uysal bedenler yaratmadığına ilişkindir. Giddens'a göre tüm bağımlılık biçimlerinde ast konumunda olanlar (*subordinate*) her durumda üstlerinin faaliyetlerini etkileyebilirler. Bu etkileyebilme kapasitesi kontrolün diyalektiğidir.⁴⁷ Kontrolü, bazı aktörlerin, grupların ya da aktör tiplerinin başkalarının eylemlerini etkileyebilme yeteneği olarak tanımlayan Giddens için, aşağı konumda olan failerin erişebildikleri kaynakları kullanma biçimleri farklı sosyal bağlamlarda ciddi değişiklik gösterse de, iktidar savaşımalarında kontrolün diyalektiği her durumda gözlenmektedir.⁴⁸ Sosyal kurumların binalarının "tuhaf köşeleri", dinlenme odaları, tuvaletler gibi mekânlar ast konumda olanlara kendilerini gözetim altında tutanlarla bağlantılarını koparma olanağı tanır. Giddens özellikle törensel birliktelikler üzerinden işlev gören sosyal kurumlardaki, tiyatronun sahne arkasına fiilen ve işlev bakımından benzeyen, arka bölgelerin failerin normlardan sapmalarına ya da bunlara uymamalarına olanak tanıdığını vurgular. Bütün bu mekânlar kontrolün diyalektiğinin geçerli olduğu durumlar yaratır.⁴⁹

47 Anthony Giddens, *Toplumun Kuruluşu: Yapılaşma Kuramının Ana Hatları*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999, s. 58.

48 Giddens, *a.g.e.*, s. 356.

49 Giddens, *a.g.e.*, s. 181-183.

Goffman'ın terminolojisiyle, sınırlı ikincil adaptasyonlar niteliğinde olan disiplinden kaçış örnekleri çoğu zaman tam da Giddens'in işaret ettiği mekânsal çerçeve içinde gerçekleşir. Kışla bu tür "tuhaf köşeleri" bolca barındıran bir komplekstir. Bu türden "tuhaf köşeler" in sayıca çok olması kontrollerini imkânsız kılar. Dolayısıyla kışla deneyimleri sıklıkla kontrolün diyalektiğini yansıtan örnekler içerir. Kimi durumda bir nöbet mahalli de bir "tuhaf köşe" gibi, sınırlı bir şekilde norm dışına çıkmaya olanak tanır. Sıklıkla yapılan bir kural ihlali olan nöbette uyumayı düşünecek olursak, mutlak kontrol ancak kontrol etme pozisyonundakinin fiilen nöbetçi ile birlikte nöbet tutması ile mümkün olabilir. Bunun imkânsızlığı kontrolün diyalektiğine denk düşmektedir.

Kışlada eğitim, ideoloji ve militarist kültür

Liselerde okutulan *Millî Güvenlik Bilgisi* ders kitabı askerliği şu şekilde tanımlıyor: "Türk vatanını, Türk İstiklalini ve Cumhuriyetini korumak için harp sanatını öğrenme ve yapma yükümlülüğüdür. Bu yükümlülük özel kanunlarla belirlenir. Yüce bir yurt ve millet hizmeti olan askerlik, gençleri gerçek yaşam şartlarına alıştırmaya ve yetiştirir."⁵⁰ Bu çerçevede bu ders kitabında "Türk Silahlı Kuvvetlerinin Ülkemizdeki Görev ve İşlevleri" sıralanırken, koruma ve güvenliği sağlama görevlerine ilaveten, okuma yazma öğretme, ülkeyi tanıtmaya, meslek kazandırma da sayılmakta ve "bu kapsamda vatandaşlarımızın görgü, bilgi ve kültürlerinin artmasına katkıda bulunmaktadır" deniyor.⁵¹ Gerçek yaşam şartlarına alıştırmaya ve yetiştirme iddiası Milli Savunma Bakanlığı Askerlik Dairesi Başkanlığı resmî internet sitesinde askerlik süreci anlatılırken de vurgulanmakta: "Bu birlik ve kurumlarda, yurt savunması ile ilgili konuların yanında disiplinli çalışmayı, yardımlaşmayı, zor şartlar altında mücadele etmeyi, arkadaşlığı öğrenecek ve sivil yaşamınızda da geçerli olabilecek bir meslek veya beceri de

50 *Lise Millî Güvenlik Bilgisi*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2009, s. 9.

51 *Lise Millî Güvenlik Bilgisi*, s. 36.

kazanabileceksiniz.”⁵² Kışlada da sıklıkla askerliğin bir eğitim olduğu vurgulanmakta. “Burası son okul” cümlesi içtimalarda sık sık duyulan bir cümle. Bu cümlenin içinde diğer okullardan sonra geldiği için kışlanın onlardan üstün olduğu vurgusu da zımnen yer alıyor.

Silahlı Kuvvetler’in eğitim misyonu üzerine inşa edilen kurumsal kimliğinin tarihsel dayanakları bulunmakta. İçtimalarda sık sık duyulan “Burası son okul” cümlesi, Mustafa Kemal Paşa’nın 1930’ların başında Afet İnan’a yazdığı *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler* kitabının sloganvari bölüm başlıklarından birinin doğrudan devamı niteliğinde: “Ordu Mekteptir”. Yazım sürecine İsmet Paşa ve Mareşal Fevzi Çakmak’ın da katkıda buldukları bu bölümde memleketin her yanında okulların memleket evlatlarını aydınlattığı, bu eğitim ocaklarının yanında asker ocağının da, aynı vazifeyi gördüğü belirtilir. Ordu, “yalnız askerlik noktai nazarından değil, irfan noktai nazarından da tedris ve talim eden bir mektep, bir terbiye ocağıdır. Bu ocakta vatandaşlar, müsavata öğrenirler; cesaret ve teşebbüs fikirlerini inkişaf ettirirler. ... Bir millet birinci derece milletler sırasına her şeyden evvel askerler ile ve askerliği ile dâhil olur.”⁵³ 1961’den bu yana yürürlükte olan Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Yönetmeliği de erbaş ve erlere öncelikli olarak “umumi bilgilere” sahip olma görevini vermektedir. Okuma yazma bilmeyenler için askerlik süresinde okuma yazma öğrenmenin zorunlu olduğu da bu yönetmelikte belirtilmektedir. Dahası bu yönetmeliğe göre “Silahlı Kuvvetlerdeki vazife ve hizmetlerden hakkı ile istifade ederek memlekete daha yükselmiş bir yurttaş olarak dönmek, erbaş ve erlerin başlıca emeli olmalıdır.” (Madde 103)

“Ordu Mekteptir” şiarından yola çıkan kurum kendini tüm toplumu eğitme misyonu ile tanımlar. Bu kapsamda zorunlu askerliğini yapmış olanlara düşen görevlerden biri de aldıkları eğitimi çevrelerinde bu eğitimden yararlanamamış kişilere ak-

52 <http://www.asal.msb.gov.tr/index.php>, (Erişim tarihi: 11 Eylül 2009).

53 Afet [Inan], *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1931, s. 184-186.

tarmaktır. Yönetmeliğin 107. maddesine göre, “Erbaş ve erler, Silahlı Kuvvetlerde öğrendiği askerî vazifeleri terhisten sonra da unutmamağa ve silah altında kazanılan çeviklik, dayanıklılık ve sporculuk hassalarını muhafazayı gayret etmeli; askerliğin meziyetini ve yüksek ruhunu sivil arkadaşlarına, çocuklarına ve akrabalarına aşılamağa çalışmalıdır.”⁵⁴ Mehmet Ali Birand’ın 1980’lerin ortalarında gerçekleştirdiği, kışlalarda yaptığı gözlemler ile ordunun farklı kademelerinde görev yapan subaylar ile yaptığı söyleşilere dayanan incelemesinde de subayların er eğitimini mesleklerinin en zor noktası olarak gördükleri belirtiliyor. Bu eğitim tuvalet temizliğinden kişisel bakıma, nasıl yemek yeneceğinden vatana bağlılığa kadar birçok konuyu kapsamakta. Birand görüştüğü bazı ordu mensuplarının bu eğitimde karşılaşılan zorluk üzerinden dayacağı meşrulaştırdıklarını da not ediyor.⁵⁵

Komutanlık saati ve yurt sevgisi

Kışlada verilen eğitimi iki ana başlık altında toplamak gerekirken. Bunlardan birincisi doğrudan askerlik ile ilgili eğitim. Acemilik döneminde verilen “yanaşık düzen”, “mekanik nişancılık” ve “tek er muharebe”, usta birliklerinde de devam eden atış eğitimleri ya da gece eğitimleri askerlikle doğrudan ilgili eğitimler. Piyade birliklerinde bu eğitimler sırasında G3 piyade tüfeği ile savaş uçaklarına nasıl baraj ateşi açılacağına, nükleer saldırı olduğunda ne yapılacağına ve yıldızlar yardımıyla nasıl yön bulunacağına da değiniliyor. İkinci olarak, kısmen ordunun genel yapısı, komutanların adları ve ordunun görevleri gibi konuları da kapsayan, ama bunun dışında askerlik ile ilgili dolaylı olarak kurulan tarih, yurt sevgisi, Türkiye’nin komşuları ile ilişkileri gibi konulara da değinilen eğitim faaliyetleri de var.

54 “Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Yönetmeliği”, Resmi Gazete, 6 Eylül 1961, No., 10899.

55 Mehmet Ali Birand, *Emret Komutanım*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1987, s. 225-230.

İkinci türden eğitime ağırlık özellikle acemilik döneminde veriliyor. Acemilik dönemi boyunca, hafta içi her gün akşam yemeğinden sonra bir saat “komutanlık saati” adlı eğitim faaliyeti yapılmakta. O akşam nöbetçi olan komutanın kararına bağlı olarak bu eğitim sırasında askerlere Eğitim ve Doktrin Komutanlığı tarafından hazırlanmış VCD’ler ya da TRT’nin çektiği Kurtuluş dizisi izlettirilebiliyor. Bu eğitimin bizzat nöbetçi subay ya da astsubay tarafından verildiği de oluyor. Bu eğitim rütbeleri tanıtmak ve silsile halinde genelkurmay başkalarına kadar bütün komutanların adlarını ezberletmekten, neden güçlü bir orduya ihtiyaç duyulduğuna kadar çok farklı konuları kapsayabilmekte. Çarşamba günleri öğleden sonraları birlik komutanı tarafından Yurt Sevgisi dersi veriliyor. Özellikle Çarşamba günlerinin programında yer alan Yurt Sevgisi dersleri ustalık dönemindeki eğitimin ana unsuru. Fakat bu eğitimlerin son derece seyrek aralıklarla ve düzensiz bir şekilde verildiğini de not etmek gerek. Bunun dışında sıhhiye astsubaylar ya da birlik tabipleri tarafından üreme sağlığı, sigaranın zararları ya da keneye karşı alınması gereken önlemler konularında konferanslar veriliyor. Bir yönüyle bu konferanslar, askerliği ve askerlikte benimsetilen görüş ve değerleri sivil hayata da taşınması gereken değerler olarak kodluyorlar.

Birinci tür eğitim ile ikinci tür eğitim arasında kısmi bir köprüden de söz etmek gerek. “Yanaşık düzen” eğitiminde bu tür konulara hiç değinilmemesine karşın, “mekanik nişancılık” ve “tek er muharebe” eğitimleri sırasında askerlikle ilgili temel bilgiler düşmanla karşılaşma anında gereken bilgiler olarak sunuluyor. Düşmanın nasıl somutlaştığı ise kuvvetler arasında farklılaşıyor. Piyade birliklerinde silah eğitimi, atış eğitimleri sırasında ya da “tek er muharebe” eğitimi sırasında verilen bilgiler “terörist”e karşı kullanılacak bilgiler olarak konumlandırılıyor. Örneğin, tutukluk yapmış bir silahı kısa sürede sökmek ve tekrar takmak tam da “teröristlerle çatışma anı”nda gerekecek bir bilgi olarak sunuluyor. Eğer eğitimi veren komutan (genellikle uzman çavuş ya da astsubay), Güneydoğu’da görev yaptıysa ya da sınır ötesi operasyonlara katıldıysa mutlaka bu-

nu da vurguluyor ve eğitimde ele alınan konuları bu görevlerden seçtiği örneklerle somutlaştırıyor. Murat'ın anlattıklarından Deniz Kuvvetleri'nde düşman kelimesinin hiç kullanılmadığını, düşmanın Yunan ile ikame edilerek bir özdeşlik kurulduğunu öğreniyoruz. Silahla ilgili eğitimlere eşlik eden, eğitimi düşman odağında kurgulama yaklaşımı ikinci tür eğitimlere de eklemleniyor. Özellikle komutanlık saatlerinde gösterilen Eğitim ve Doktrin Komutanlığı tarafından hazırlanmış VCD'lerde iç tehditler ve dış tehditler ayrı ayrı anlatılıyor ve bu tehditler üzerinden güçlü ordunun bir gereklilik olduğu vurgulanıyor. "Terörle mücadele" bağlamında bu eğitimler tutarlı bir söyleme sahip.

Etnografik notlarımda ikinci tür eğitimlere ilişkin olarak üç nokta öne çıkmakta. Birincisi Yurt Sevgisi derslerine ilişkin notlar. Bu dersleri taburun eğitim subayı olan binbaşı gerçekleştiriyordu. Zaten kendisi de ilk seferinde "ancak fırsat bulabildiğinde" bu dersleri yapabildiğini söylemişti. Taburdaki kısa dönem askerleri toplayıp, üniversite mezunlarından oluşan bu gruba eğitim vermeyi önemseydiğini söylüyordu. İlk Yurt Sevgisi dersi yaklaşık bir buçuk saat sürdü. Espirilerle süslenmiş, daha önceden de farklı kereler yapılmış olduğu belli olan bir konuşmaydı. Binbaşı zaman zaman cinsellik göndermeleri de olan fıkra, hatta anılarla konuşmasını daha da renkli kılmaya çalışıyordu. İçerik olarak konuşmada şaşırtıcı bir taraf yoktu. İlk aşamada laiklik vurgusu, sonra Güneydoğu'da görev yaptığı dönemi özetleyen ve sorunu dış güçlere ve emperyalizme bağlayan bir bölüm, üçüncü olarak Kıbrıs meselesinde mevcut hükümetin nasıl hatalı olduğuna ve esas desteklenmesi gerekenin Denктаş çizgisi olduğuna ilişkin bir bölüm. Sonra tekrar laiklik meselesine geri döndü binbaşı. Ordunun laikliğin güvencesi olduğunu uzun uzun anlattı. Ordunun İslam'a karşı olması söz konusu olamazdı. Her yemeğin dua ile başlaması, savaş gemilerinde her direğin tepesinde koruma altında tutulan Kuran, taarruza "Allah Allah" sesleri ile başlanması hep bunun kanıtlarıydı. Ama dini istismar edenler "Ordumuzu" sanki din düşmanıymış gibi gösteriyorlardı. Binbaşı bu istismarcı çevrelerin

orduya sızma girişimlerine getirdi sözü. Her kuruma sızmışlardı, ama bir tek Harp Okulu'na kendi öğrencilerini sokamışlardı. Söz buraya geldiğinde binbaşı doğrudan adını anarak Fethullah Gülen cemaatini hedef almaya başladı. Kendisi de askerî lisede öğrenciyken bu çevrenin insanları kendisine yakınlaşmak için türlü yollar denemişler, davette bulunmuşlar, hafta sonları sıcak bir ev ortamı sunmayı teklif etmişlerdi. Hatta binbaşı bu çabalar kapsamında cemaatin kızlarını dahi devreye soktuğunu söylüyordu. "Tabii biz de genciz o zamanlar, kafamız karışmadı değil" diyerek kendisinin de bir an için meylili olduğunu anlattı. O zaman askerî lise öğrencisi olan binbaşı, konuyu bölük komutanına açmıştı. Komutan konuya sakin bir şekilde yaklaşmış ve bu kişilerle ilişkisini birden kesmesini söylememiş, ama zaman içinde de bu tür bir meylin sakıncalarını anlatmıştı. Binbaşuya göre buradan çıkan sonuç cemaatin ahlaksızlığıydı. Konuşma bu tür ilişkiler yüzünden askerî okullardan atılan arkadaşlarının durumlarının ne kadar üzücü olduğu ile sona erdi. Bulduğumuz birlikte cemaat mensupları da vardı. Bu Yurt Sevgisi dersinden birkaç gün sonra onlarla binbaşının konuşması üzerine sohbet etmeye çalıştım. Konuşmanın ikna edici bir etki yaratmasını beklemiyordum. Merak ettiğim tepkileriydi. Sohbet girişimlerim sonuçsuz kaldı. Her seferinde konuyu değiştirip sohbete başka mecralarda devam ettiler. İzlenimim konuşmanın onlarda özel bir tepki ya da öfke yaratmadığıydı. Daha çok yok sayma eğilimindeydiler.

Bu bağlamda etnografik notlarımda öne çıkan ikinci noktanın başlangıcı yine aynı binbaşı tarafından verilen Yurt Sevgisi eğitimi. Güneydoğu'da yaşananları anlatırken genel bir emperyalizm çerçevesine başvuran binbaşı için Avrupa Birliği (AB) ile tam üyelik müzakerelerini de aynı çerçeve içinde değerlendirmek gerekiyordu. Binbaşı uzun uzun AB'nin ana ülkeleri olan İngiltere, Almanya ve Fransa'nın Ortadoğu'daki çıkarlarını ve bu ülkelerin amaçlarını gerçekleştirmek için Türkiye'de bölücülüğü nasıl desteklediklerini anlattı. Üyelik müzakerelerinin uzun zamandır devam ediyor oluşu da binbaşuya göre AB'nin Türkiye'yi bölme hedefinin bir kanıtıydı. Türkiye

bölünmeyi kabul etse ya da Kıbrıs'ta istenen tavizleri verse binbaşının ifadesiyle “bizi bir günde AB üyesi yaparlar”dı. Bu Yurt Sevgisi dersinden sonraki günlerde bulunduğumuz birliği Tugay Komutanı ziyaret etti. Ziyaretin ana gündemi de tuğgeneralin kısa dönemlere vereceği konferanstı. Tuğgeneralin ziyareti birlikte genel olarak stres düzeyini yükseltiyordu. Ziyaret günleri muntaka temizlikleri daha sıkı kontrol ediliyor, içtimalar daha az eksikle yapılıyordu. Tuğgeneral gelmeden önce birlikteki bütün kısa dönemler sinema salonuna alındı. Üniforması düzgün olmayanlar, traşı özensiz olanlar arka sıralara gönderildi ve sonunda tuğgeneral salona girdi. Konferansın ana teması ordunun gerekliliği ve Silahlı Kuvvetler'in AB'ye tam üye olma projesini nasıl desteklediği idi. Tugay komutanı uzun uzun ordunun tarihte Batılılaşma sürecine nasıl öncülük ettiğini ve AB üyeliğinin Atatürk'ün gösterdiği çağdaş uygarlığı yakalama hedefine denk düştüğünü anlattı. Binbaşının anlattıkları ile tuğgeneralin anlattıkları taban tabana zıttı. Binbaşının Yurt Sevgisi dersi tek katlı prefabrik bir binadaki sade bir dershanede yapılmıştı. Tuğgeneral ise büyük bir sinema salonunun sahnesinde konuşmuştu. Binbaşının sürekli olarak yürüyerek yaptığı ve şakalarla süslediği konuşmasına karşın, tuğgeneral üzerinde çiçekler de olan masada oturmuş ve tam bir ciddiyet içinde yapmıştı konuşmasını. Tuğgeneralin ziyareti ve konferansı Giddens'in “törenselleşmeler” dediği duruma yakın düşüyordu. Verdikleri mesajlar taban tabana zıt olsa da, iki konuşma da ikna edicilikten ve etki yaratmaktan uzak olma noktasında kesişiyorlardı.

Bu noktada kışlada verilen eğitimin “terörle mücadele” söyleminde yakaladığı tutarlılığı, konu AB olduğunda yakalayamadığını vurgulamak gerekiyor. Kışlada verilen eğitimin ne derece ideolojik bir eğitim olduğu sorusu üzerine düşünürken bu nokta özel bir öneme sahip. Bazı konularda yakalanan tutarlılığın bazı konularda yakalanmamasından hareketle, kışlada verilen eğitimin kısmen dar anlamıyla ideolojik bir eğitim olduğu sonucuna ulaşmak mümkün. Burada dar anlamıyla “bir ege-men siyasî iktidarı meşrulaştırmaya yarayan fikirler” ya da “be-

lirli bir toplumsal grup veya sınıfa ait fikirler kümesi” gibi ideoloji tanımlarını kastediyorum.⁵⁶ Spesifik bir siyasi programı, belirli bir partiyi ya da partinin görüşünü desteklemek de dar anlamıyla ideolojinin tanımı içinde yer alıyor. Bu bağlamda eğitimlerin içinde yer alan “terörle mücadele” söylemi bir işlevsellğe sahip, çünkü acemi döneminde “sıradan”, başka bir ifade ile çatışma bölgesinden uzak bir kışlada eğitim gören bir asker de, askerliğinin ustalık dönemini çatışma bölgesinde yapabiliyor. Bu işlevsellğe ilaveten, eğitimlere eşlik eden “terörle mücadele” söylemi yaşanan çatışmayı meşrulaştırmaya da yardımcı oluyor. Bu anlamda kışlada verilen eğitim bir yönüyle dar anlamıyla ideolojik bir eğitim. Ama AB konusundaki tutarsızlık, eğitimin her bileşeni ile ideolojinin dar anlamı içinde değerlendirilebilecek bir içeriğe sahip olmadığını gösteriyor.

Etnografik notlarımda öne çıkan üçüncü nokta Genelkurmay’ın siyasi konularda açıklama yapma, pozisyon bildirme, sivil siyasete etki etme çabaları ile kışla deneyimi arasındaki farkı daha da belirgin kılacak bir gözlem. Kurum olarak Silahlı Kuvvetler Genelkurmay düzeyinde net, tutarlı ve bu çerçevede dar anlamıyla ideolojik bir pozisyon geliştirebilirken, zorunlu askerlik çerçevesinde kurumun bünyesine katılanlar her zaman bu pozisyonlardan haberdar olmuyorlar. Kışlada bulunduğum dönemde Genelkurmay Başkanlığı internet sitesinde, sonradan 27 Nisan e-muhtırası olarak anılacak olan bildiri yayımlandı. 27 Nisan gecesi yapılan bu açıklama ertesi gün ve izleyen günlerde kışlada nasıl bir etki yarattı? Bulduğum birlikte küçük sayılabilecek bir subay gazinosu vardı. Gazino burada bir terim olarak kullanılıyor; bu mekân diğer yazıhanelerle aynı koridorda, içinde sadece çay ocağı, koltuklar, kısmen dolu bir kitaplık ve televizyon olan büyükçe bir oda. 28 Nisan’da hükümet sözcüsü muhtıraya cevaben açıklama yaparken birlikteki subayların çoğu gazinoda toplandılar ve canlı yayında bu açıklamayı dinlediler. Koridor her zamankinden kalabalık ve hareketliydi o gün. Peki karargah koridorundaki ve gazinodaki hareket dışında kışlada bir etkisi oldu mu Genel-

56 Terry Eagleton, *İdeoloji*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996, s. 18.

kurmay açıklamasının? Bu soruya olumsuz yanıt vermek gerekiyor. Sonraki günlerde de kışlada bu konu hiç konuşulmadı. Ne içtimalarda, ne serbest zamanlardaki sohbetlerde kimse bu muhtıraya değinmedi. Genelkurmay bir siyasi görüşü desteklemek anlamında dar anlamıyla ideolojik bir pozisyon almıştı, fakat bu kışla deneyimlerine yansımamıştı. Kışlada hayat kendi ritminde akmaya devam ediyordu. Genelkurmay bildirisinde “Ulu Önder Atatürk’ün, ‘Ne mutlu Türküm diyene!’ anlayışına karşı çıkan herkes Türkiye Cumhuriyeti’nin düşmanıdır ve öyle kalacaktır” denmekteydi. Bildiriden hemen sonraki günlerde de kışlada askerler “Ne / Mutlu / Türküm / Diyene” yürüyüş kararıyla uygun adım yürüyorlardı. Ama bu yürüyüş kararıyla uygun adım yürüyenler için Genelkurmay’ın açıklamasının kimi düşman olarak nitelediği, düşman olarak nitelenenlerin gerçekten düşman olup olmadıkları ve hükümetin verdiği yanıt üzerinde durulmayan sorulardı.

İrfan’ın bir çarşı izindeyken yazdığı mektup da Genelkurmay’ın siyasi tavrı ile kışla deneyimleri arasındaki farkı vurguluyor:

Rütbelilerle konuşmak mümkün değil. ... İşleri güçleri adam dövmek. Ayrıca siyaset falan umurlarında değil. Askere geldiğimden beri bir kere bile Mustafa Kemal Atatürk’ün ismini duymadım. Atatürkçülük falan mı? Hiç ama hiç konuşulmayan konular. Askere böyle şeyler aşılacak gibi dertleri yok. Dahası 10 Kasım törenlerini görsen şaşardın. Acayip ruhsuzdu. Tören sırasında astsubaylar “ya bu ne abi şimdi bu herif öldü ise bize ne işimiz gücümüz var” diyorlardı. Düşün. Tek dertleri buradaki işleri yürütmek. Buradaki işler ne mi? İkinci dünya savaşından kalma boktan araçların tamiri, etrafın temizliği, depo faaliyetleri, silahların bakımı falan filan. (İrfan’ın Kasım 2005’de yazdığı mektuptan)

Daha önce yürüyüş kararı olarak birliğini “Yeşili Sev, Doğayı Korum” diye bağırıtığına değindiğim uzun dönem çavuş Agit’in anlattıkları etnografik gözlemlerde ortaya çıkan resme paralellikler gösteriyor. Agit Kıbrıs’taki birliklerinde komutan-

lık saatlerinin boş geçtiğini hatırlıyor. Hatta bir astsubay açık açık “ben nöbet zamanımda böyle şeyler istemem” diyormuş. Nöbetçi çavuş olduğu kimi günlerde Agit’in komutanlık saati yapması gerekmiş. O da askerlere küresel ısınma gibi konuları anlatmış. Agit sadece üreme sağlığı ve aile planlaması derslerinin ciddiyetle yapıldığını, bu dersler için başka birliklere gittiklerini ve eğitimin tabip asteğmenler tarafından verildiğini aktarıyor.

Etnografik notlar ve derinlemesine görüşmelerden çıkan sonuçları iki noktada özetlemek mümkün. Birincisi, her ne kadar Silahlı Kuvvetler kurum olarak misyonunu bir ölçüde toplumu eğitime hedefi üzerinden kurgulasa da, kışlada verilen eğitim bu kurgunun iddia ettiği düzeyde bir etkiye sahip olamıyor. Bununla bağlantılı olarak, bu eğitim bazı konularda dar anlamıyla belirli bir ideolojinin yaygınlaştırılmasına ya da yeniden üretilmesine katkıda bulunurken, bazı konularda böyle bir işleve sahip değil. Bu iki sonucun arka planına ilişkin üç neden sıralamak mümkün. Birincisi, komutanlara bırakılan inisiyatif alanı. Kimi durumlarda komutanlar askerlikle doğrudan bağlantılı olmayan konulara uzanan eğitimi öncelikli görevleri olarak görmüyorlar. Kimi durumlardaysa komutanların siyasi perspektiflerindeki farklar söylem birliği oluşmasını engelliyor. İkinci olarak, eğitim vermesi öngörülen personelin formasyonu her durumda bu türden bir faaliyeti yürütmeye yeterli değil. Bu durumun bir istisnası olarak, üreme sağlığı ve diğer sağlık konularında verilen konferansları hatırlamak gerek. Üçüncü olaraksa, askerlikle ancak dolaylı olarak bağlantılı olan eğitimler bağlamında da Giddens’in işaret ettiği kontrolün diyalektiği süreci devreye giriyor. Yukarıda da belirtildiği üzere Giddens için kontrolün diyalektiğinin esası disiplin süreçlerinde ast konumunda olanların da etki güçlerini tamamen kaybetmelerini. Eğitim bağlamında ast konumunda olanlar esas olarak eğitimin ulaşması hedeflenen askerler değil, eğitimi vermekle görevlendirilmiş olan subay, astsubay ya da uzman çavuşlar ve onlar da aldıkları emri yerine getirirken sürece etki ediyorlar. Zaten kışlada ikinci türden eğitimlerin yapıldığı mekân-

lar (bu kimi durumda yemekhane, kimi durumda bir dershane ya da toplantı salonu olabilir) çoğu kez Giddens'in "tuhaf köşeler" diye kavramsallaştırdığı, ast konumda olanların kendilerini hiyerarşi mekanizmasının gözetiminin dışına çıkardıkları mekânlar olarak işlev görmekte.⁵⁷ Bu da kontrolün diyalektiği sürecine katkıda bulunuyor.

Kürtçe

Kışlanın ne derece ideolojik bir mekân olarak ele alınabileceği sorusu üzerinde dururken kışlada Kürtçe konuşmaya ilişkin derinlemesine görüşmelerden derlenen bilgileri de dikkate almak gerekmektedir. Önce, Agit'in kışlada Kürt olmak üzerine anlattıklarına kulak verelim:

Orduda askerinin neredeyse yarısı Kürtlerden oluşuyor diyebiliriz. Özellikle Diyarbakır yöresinden çok genç olduğunu farkettim. Kürtçe konuşmalar Kürt askerler arasında olurdu. Ancak bu konuşmalar istirahat zamanlarında, rütbeli personelin olmadığı anlarda yapılıyordu. Özellikle acemilikte Kürtçe konuşan çok asker vardı. Tabii yaşanan bir çatışma nasıl Türkiye'de toplumlar arasında bir ayrışma ortaya çıkarıyorsa, askerde de ayrışmalar olabiliyordu. Özellikle milliyetçi ailelerin çocukları Kürtçe konuşmalardan rahatsız oluyorlardı. Rütbeli personel arasında bu ayrımı yapmayan olduğu gibi, bariz bir şekilde Kürtçe konuşmalardan ve hatta Kürt askerlerden nefretini gösteren rütbeli personel de vardı. Özellikle bir savaş esnasında Kürt askerlere güvenmediğini söyleyen uzmanlar vardı. Bu tepkilerini ise, Kürt askerleri askerde daha ağır işlerde ve görevlerde çalıştırarak, süründürerek adeta Kürtlerden intikam alıyormuş hırsı ile hareket ediyorlardı.

...

57 Bunun tersi "yanaşık düzen" eğitimi için geçerlidir. Ağırlıklı olarak askerlere uygun adım yürümenin öğretildiği bu eğitim genelde birliğin içtima alanında yapılır. Eğitim alanının herkes tarafından görülebilir bir alan olması eğitim veren personel üzerinde bir denetim mekanizması oluşturur ve bu sayede eğitim sırasında dayak gibi informal cezalara asgari düzeyde başvurulur.

Kıbrıs'ta, bulunduğum birlikte Kürt çocukları vardı. Ancak bu çocuklar genelde korucu ve devletle işbirliği halinde olan ailelerin çocuklarıydılar. Dolayısıyla milliyetçi askerlerle daha ortak paydada buluşabiliyorlardı. Diğer yandan bu çocuklar korucu çocukları olmasına rağmen, Kürtçe konuşurlardı, gazinoda Kürtçe halaylar çekebiliyorlardı. Bunlar tabii üst tertiplerdi, üst tertip olunca herkese sözleri geçerdi. Bu davranışlar bazen diğer Türk askerlerin hoşuna da giderdi, bu Türk askerler birkaç Kürtçe kelime de öğrenmeye çalışırlardı. Ancak televizyonda Kürtçe üzerine siyaset veya çatışmada kayıplar olunca tepkileri sert olurdu.

...

Kürtler ile diğerleri arasında gerilim, haberlerde çatışmalar da asker kayıplar olunca özellikle milliyetçi askerler sert tepki gösteriyorlardı. Kürtler aleyhine küfrettikleri oluyordu. Eğer Kürt asker alt tertip ise, durumu sineye çekip gazinoyu terk ediyordu. Üst tertipse, özellikle korucu çocukları karşı çıkıp Kürtlere karşı genelleme yapılmamasını, özellikle çatışan tarafta tepki vermesini söylüyorlardı.

...

Kürtler askere gitse bir pişman, gitmese bin pişman. Eğer askere gitmezse, kendi geleceğini kuramayıp sürekli bir kaçak hayatını göze alacak, eğer giderse de bu tür ayrımcılığa karşı sessiz kalıp bir nevi kölelik statüsünü kabul edecek.

...

Ben de askerde Kürtçe konuşurdum. Tabii Kürt askerlerle. Bunun için çekinmekte bir sakınca görmüyordum. Çünkü bizim birlik 130 kadar askerde ve herkes bilirdi kim kimdir. Ancak yeni gelenlerde ilk başlarda Kürtçe konuşmak için bir çekinme olurdu. Onlar da zamanla duruma alışıp rahatça konuşurlardı. Komutanlar, askerler arasında Kürtçe konuşulduğunu bilirlerdi. Ancak fazla müdahale etmezlerdi. Bazen komutanlar, askerlerin şikâyetlerini kapalı zarflar içerisinde alıp değerlendirirlerdi. Bu şikâyetlerden birisi de askerler arasında Kürtçe konuşulmasıydı. Bunun üzerine komutanlardan birisi askerleri toplayıp, birlikte Kürtçe konuşulmamasını, bunu an-

cak terhis olup evlerine gittikleri zaman konuşabileceğini söyledi. Bu yönde bir baskı ve telkinleri oldu.

Agit'in anlatıklarında öne çıkan noktalardan biri anadili Kürtçe olan bir askere kimi komutanların ciddi biçimde ayrımcılık yaptıklarına ilişkin algısı. Öne çıkan diğer bir nokta, Kürtlerin kışlada kimlikleri ile kurdukları ilişkinin sadece kışla bağlamı içinde şekillendirilmediği, örneğin korucu ailesi mensubu olmak gibi kışla dışına ilişkin statülerin de kışla deneyimine etki ettiği. Bu derinlemesine görüşmeden Agit'in bulunduğu birlikte komutanların askerler arasında Kürtçe konuşulduğunu bildiklerini ve aşırı müdahaleci bir tavır takınmadıklarını da öğreniyoruz.

Agit'in aktardığı şikâyet örneğini İrfan'ın aktardığı benzer bir şikâyet örneği ile birlikte düşünmek gerekiyor. Bu şikâyet sırasında da İrfan'ın rütbesi, Agit'inki gibi, çavuş. Bir sabah nöbetçi çavuşlar birlik komutanına nöbetleri sırasında sorumlu oldukları birliklerdeki vukuat durumları hakkında bilgi veriyorlar. Firar, hastaneye sevk, saklanamayacak boyutta bir kavga gibi rapor edilmesi kaçınılmaz olaylar dışında "nöbetimde vukuat yoktur komutanım" şeklinde tekmil verilmesi rutin olan bu uygulamada, nöbetçi çavuşlardan biri yüzbaşıya askerlerin kendi aralarında Kürtçe konuştuklarını aktarıyor bir vukuat olarak. Yüzbaşının tepkisi nöbetçi çavuşa dayak atmak ve "biraz erkek olun, bir daha böyle şikâyetlerle benim karşıma gelmeyin" diye bağırarak oluyor. Agit'in birliğindeki şikâyet sonrasında kimse ceza almaz, konu genel bir telkine konu olurken, İrfan'ın birliğinde benzer bir şikâyet, şikâyetçinin gayriresmî bir şekilde cezalandırılmasına yol açıyor.

Bu bölümde ele aldığımız esas soruya, yani kışlanın ne derece ideolojik bir mekân olarak ele alınabileceği sorusuna geri dönecek olursak, bu çalışma bağlamında derlenen niteliksel bilgiler kışlanın, kavramın dar anlamıyla, ideolojik özelliklerinin sınırlarına işaret ediyor. Kışlada verilen eğitim ancak bir yönüyle ideolojinin dar anlamına denk düşmekte. AB gibi, siyasi partilerin bile tutarlı bir pozisyon geliştirmekte zorlandık-

ları bir konu bir yana bırakılsa bile, kışla içinde ibadet pratiği ya da talebi ile karşılaşıldığında, Kürtçe konuşulduğunda ve ya Kürtçe konuşulması bir şikâyete konu olduğunda meselenin nasıl bir kurumsal perspektif ile ele alınacağı konusunda bir belirsizlik olduğu gözleniyor. Özellikle ibadet ve Kürtçe konusunda standartlaşmış kurumsal karşılığının olmaması, Genelkurmay Başkanlığı'nın siyasete müdahale etme amacıyla yaptığı, dar anlamıyla ideolojik açıklamaların, kışla deneyimine bire bir yansımadağı anlamına geliyor.

Celbetmek

Fakat bu noktada kışla dahilindeki ideolojiyi düşünürken, bir siyasi görüş ya da "iktidarı meşrulaştıran fikirler" gibi kavramın dar tanımlarını aşan, daha geniş tanımlarını da tartışmaya dahil etmek gerekiyor. Başka bir ifadeyle, ideolojinin dar tanımlarının ötesine geçmek zorunlu askerlik sürecinin nasıl deneyimlendiğine ve kışlada militarist kültürün üretilmesine ilişkin bütünlüklü bir çözümleme için gerekli gözükmemekte. Ideolojinin daha geniş tanımlarına örnek olarak "toplumsal yaşamdaki anlam, gösterge ve değerlerin üretim süreci" tanımını ya da "toplumsal yaşamın doğal gerçekliğe dönüştürülme süreci" tanımını hatırlamak mümkün.⁵⁸ Bu geniş tanımların antropolojik anlamda kültür kavramının tanımına paralellik gösterdiğini vurgulamak gerek. Louis Althusser'in "*İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*" metni dar şekilde tanımlanmış ideoloji ile geniş şekilde tanımlanmış bir ideoloji kavramını aynı anda kullanmak için bir çerçeve sunuyor. Althusser ordunun hem zor kullanan bir baskı aygıtı, hem de devletin ideolojik bir aygıtı olduğunu vurguluyor. Althusser'in ifadesiyle ordu dışarıya karşı sunduğu değerlerle ideolojiyi kullanır.⁵⁹ Althusser'in metninin belki de en sık atıfta bulunan kısmı geniş anlamıyla ideolojinin adlandırma (*interpellation*) üzerinden işlev gördüğüne ilişkin argümandır: "İdeoloji bi-

58 Eagleton, *a.g.e.*, s. 18.

59 Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 35.

reyleri özne diye adlandırır”. Buna göre, ideoloji, “Hey siz oradaki” türünden gündelik sesleniş ve kişinin bunu kendisine yönelmiş bir sesleniş olarak kabul ederek, seslenene doğru dönmesi süreci kişinin özneye (*sujet*) dönüşmesi, özneleştirilmesidir. Burada özne hem inisiyatif almayı içeren bir öznelliği, hem de daha yüksek bir otoriteye boyun eğmişliği, bir başkasının tabiyeti altında olma durumunu belirtir.⁶⁰ Kişinin adı söylenmeden adlandırılması ya da çağırılması durumu kışladaki gündelik hayatın bir parçasıdır. Emirlerin anonim verilmesi esastır. Kışladaki askerler “Hey sen!” diye bağırarak bir komutan duyduklarında kendilerine seslenildiğini düşünürler ve buna göre tepki verirler. *Interpellation*’un celbetme şeklinde Türkçeleştirilmesi önerisini izleyecek olursak,⁶¹ kışladaki bir seslenişin ötesinde zorunlu askerlik sürecinin genelini nasıl bir ideolojik çerçeve olduğunu da yorumlayabiliriz. Milli Savunma Bakanlığı Askeralma Dairesi Başkanlığı zorunlu olarak askerlik yapacakları farklı aylara denk düşen celp dönemleri ile çağırır. Kısa dönem askerlik yapacaklar hangi ayda askere gideceklerini bir ölçüde kararlaştırabilirken, uzun dönemler için ilçelere göre ayrılmış celp dönemleri belirleyici olmaktadır. Celp dönemi geldiğinde askerlik çağına gelmiş olanlar kendilerine “Hey sen!” diye seslenildiğini duyarlar. Bu seslenişte isimler geçmez; doğum yılı, nüfusa kayıtlı olunan ilçe ve varsa mazeret ya da tecil gerekçeleri söz konusu olur. Dar anlamıyla tanımlanan ideoloji kavramı bu türden bir otoriteye tabi olma durumunu yorumlamak için yeterli bir çerçeve sunmaz. Ancak ideolojiyi kültür çerçevesiyle ilişkili olarak düşünmek bu süreci yorumlamaya yardımcı olabilir.

İdeolojiyi kültür ile ilişkili düşünmek bağlamında Geertz’in “Bir Kültürel Sistem Olarak İdeoloji” başlıklı makalesi önemli bir referans noktası. Esas olarak ideolojiye yaklaşımı Althusser’in yaklaşımıyla benzerlikler gösteren Geertz,⁶² kültürü anlam kalıplarının ve kavrayışlar sisteminin bütünü olarak ta-

60 Althusser, *a.g.e.*, s. 63, 72.

61 Ulus Baker, “Marx’ın Bir Çift Sözü Var”, *Birikim*, No. 84, 1996, s. 20-31.

62 Eagleton, *a.g.e.*, s. 214 ve Dominik LaCapra, “Culture and Ideology: From Geertz to Marx”, *Poetics Today*, Cilt 9, No. 2, 1988, s. 377-394.

nımlıyor. Geertz'a göre anlam kalıplarının temel özelliği tarihsel olarak aktarılmış olmaları ve simgelerde vücut bulmaları. Kavrayış sistemleri de sembolik formlarda ifade ediliyor ve bu sistemler aracılığıyla insanlar iletişim kuruyorlar, kurdukları iletişimi sürdürüyorlar ve yaşama ilişkin bilgi ve tutumlarını geliştiriyorlar.⁶³ Geertz'e göre ideolojilerin temel işlevi kolektif bilincin yaratılmasına sundukları katkı. Figüratif doğalarıyla ideolojiler aksi halde idrak edilemez olan sosyal durumları anlamlı kılıyor ve bu durumların sınırları dahilinde anlamlı edimlerde bulunmayı mümkün hale getiriyor. Bu bağlamda ideolojiler haritaya ya da matrikse benzetilebilir. Geertz metaforların dilin alanını genişletmesine benzer bir şekilde, ideolojinin de içindeki bire bir anlamlarla, siyasal yaşamın dönüşümleri tarafından üretilen sayısız "tanıdık olmayan şeyler"i eşleştirmeye yarayan simgesel çerçeveler sağladığını vurguluyor. Geertz'in ifadesiyle ideoloji toplumsal düzenin şematik imgelerini oluşturması yoluyla insanların yaşadıkları toplumla olan bağlarını güçlendirir, insan bu sayede toplumsal bir varlık olma anlamıyla siyasal hayvan (*zoon politikon*) olur. Geertz ideoloji ile kültürel sembol sistemleri arasında bir işlev benzerliği tespit etmektedir. Kültürel sembol sistemleri, davranış, düşünce ve duygulara ilişkin kurumsallaşmış rehberlerin olmadığı durumlarda özel bir işleve sahip olurlar. Dışsal bir bilgi kaynağı olarak sosyal ve psikolojik süreçlerin şablonu olma işlevi görür. Geertz'e göre, insanın duygusal ya da topografik açıdan tanıdık olmadığı yerlerde şüre ve yol haritasına duyduğu ihtiyaç, bu işleve duyduğu gereksinim ile ilgilidir. Geertz, siyasetin mantıklı bir biçimde kavranmasını, ikna edici imgeler sağlayarak, mümkün kılan ideolojinin de aynı işlevi yerine getirdiğini düşünmektedir. Bu işlev benzerliği çerçevesinde kültür kalıpları ideolojik programlardır. Geertz'in ifadesiyle "bütün ideolojik ifadeler figüratif değildir ... Bir bölümü oldukça bire bir, bir bakıma yere sağlam basan savlardan oluşur."⁶⁴ Fakat, ideo-

63 Clifford Geertz, *Kültürlerin Yorumlanması*, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2010, s. 111.

64 Geertz, *Kültürlerin Yorumlanması*, s. 242.

lojileri “simgesel çıkış noktaları” üzerinden çözümleme önerisi uyarınca Geertz, anlam katmanlaşması olan metaforun ideoloji ile olan bağıını vurgular.⁶⁵

Geertz’i takiben, genel olarak zorunlu askerlik sürecinin, özel olarak kışlanın geniş anlamıyla ideolojinin kültürel bir sisteme dönüştüğü süreç ve mekânlar olduğu söylenebilir. Semboller, sloganlar ve (törenselleşen ya da sıradan) ritüellerle dolu bir mekân olan kışla, ideolojinin sağladığı simgesel çerçeveler ile doludur. Zorunlu askerlik süreci ve kışla deneyimi bu simgesel çerçeve içinde sosyalleşmeyi dayattığı ölçüde kolektif bilinci ve kültürel çerçeveyi şekillendirir. Özellikle süreçten her erkeğin geçtiğini bizzat görmek, askerliğin kitleselliğine tanık olmak, sürecin normal olduğuna ilişkin bir algı yaratır. İşte tam da bu normalleştirme etkisi üzerinden, zorunlu askerlik kültürel bir çerçeveye dönüşür. Agit’in anlatıklarını tekrar hatırlayacak olursak, bu kültürel çerçeveye dönüşmüş askerlik kişinin (elbette erkek bir kişidir söz konusu olan) “geleceğini kurmak” ile “sürekli bir kaçak hayatı göze almak” arasındaki tercihinde, toplum tarafından makul olarak kabul edilen yoldur. “Geleceğini kurmak” isteyen herkesin askere gittiğini görmek süreci normalize eder ve sıradanlaştırır. Özellikle acemilik dönemlerinin geçirildiği eğitim birliklerinin kitleselliği sürece katılanları yaşananın normal olduğuna ikna eder. Kışla sosyalleşmesine eşlik eden kültürel çerçevenin, birbirleriyle ilişkili, üç ana unsurundan söz etmek mümkün. Birincisi, bu kültürel çerçeve güçlü ordunun ve zorunlu askerliğin gerekli olduğunu vaaz etmekte. Silah sevgisi ya da silahın normalleştirilmesi, disiplinin ve emir-komuta zincirinin gerekliliği ve kaçınılmazlığı söylemi de yine bu birinci unsurun içinde yer alıyor. İkinci unsur olarak zorunlu askerlik sürecinin toplumsal cinsiyet bağlamında kurucu rolü beliriyor. Bir sembol-

65 Metafor (eğretileme) ideolojinin dayandığı tek biçimsel kaynak değildir. “Metonimi (düzdeğiştirme) (‘size sunabildiğim tek şey kan, ter ve gözyaşı’), abartma (‘Bin Yıllık Reich’), kapsam daraltma (‘geri döneceğim’), kapsamlayış (‘Wall Street’), oksimoron (‘Demir Perde’), kişileştirme (‘hançeri tutan el onu komşusunun sırtına sapladı’)” ideoloji bağlamında düşünülmesi gereken diğer biçimsel kaynaklardır; Geertz, *Kültürlerin Yorumlanması*, s. 242.

ler bütünü olan zorunlu askerlik süreci, en genel anlamda kendisi de erkek olmanın sembolüne dönüşüyor. Zorunlu askerlik kimi durumda zorluklara dayanma, kimi durumda nefse haki-miyet, kimi durumdaysa vatana hizmet olarak sunuluyor ve bu süreçlerden geçmeksizin erkek olunamayacağı vurgusu kışla-nın gündelik hayatında sık sık dile getiriliyor. Geertz'i takiben bir kültürel sistem olarak ideolojinin toplumsal düzenin şema-tik imgesi olduğu önermesini ciddiye alıyorsak, bunu askerli-ğin toplumsal cinsiyet ile olan ilişkisi bağlamına da uyarlamak gerekir. Zorunlu askerlik normatif erkekliği tanımladığı ölçüde patriarkayı yeniden üretir. Üçüncü olarak, bu kültürel çerçeve bir dizi milliyetçi sembol ve söylemi de içermektedir.

Bu üç unsur ekseninde özetlenebilecek olan bu kültürel çer-çeve, ideolojinin dar tanımının ötesine geçen bir çözümleme gerektirmektedir. Kapsayıcı bir kurum olarak kışla, ideoloji-nin dar anlamıyla sınırlı bir endoktrinasyon mekânı olarak gö-rülemez. Kışla deneyiminin esas etkisi kültürün kapsayıcılığın-da ve normalleştirici etkisinde gizlidir. Kışlada vaaz edilen gö-rüşler her durumda ideolojinin dar anlamının sahip olacağı bir netliğe sahip değildirler ve kişiler üzerindeki etkileri ancak kül-türel bir çerçevenin sınırları daha belirsiz etkisi kadardır. Kül-türel bir çerçeve, o kültürü benimseyen farklı kişiler tarafından farklı oranlarda benimsenir ve yeniden üretilir. Dolayısıyla zo-runlu askerliğin sonuna gelindiğinde süreci yaşamış olanların hepsi aynı fikirler kümesini aynı ölçüde benimsemiş olarak kış-ladan ayrılmazlar.

Semboller

Bir kültürel sistem olarak ideolojinin semboller üzerinden çalıştığından hareket ederek kışladaki sembolleri şu şekilde sı-ralayabiliriz. Her şeyden önce mekânsal olarak sınırları, du-varları, tel örgüleri ve nizamiyesi ile kışlanın kendisi bir sem-boldür. Esas olarak gündelik hayattan ayrılmışlığı sembolize eder. Kışlanın içinde de bir dizi sembolle karşılaşılır. Bayrak, Atatürk anıtı ya da büstü, duruma göre anıta ya da büste eş-

lik eden toplar ve çevredeki rütbeli rütbesiz üniformalılar kışlada ilk anda göze çarpan sembollerdir. Yürüyüş kararlarında sayılan “Türk, Öğün, Çalış, Güven”, “Ne Mutlu Türküm Diyene” gibi Atatürk’ün vecizeleri duvarlarda da yazılıdır. Kışlanın muhtelif yerlerinde (kışla sınırları içinde kalan bir tepe ya da içtima alanı) Atatürk’ün profili ya da onu Kocatepe’ye çıkarken tasvir eden bir metal figür olabilir. İç mekânlarda Atatürk’ü mareşal üniformasıyla gösteren fotoğraflara sıkça rastlanır. Ayrıca Atatürk’ün “Mehmetçik; dünya üzerinde senden daha cesur daha temiz yürekli ve daha sağlam karakterli bir askere rast gelinmemiştir” gibi sözleri de duvarlarda yer alır. Kışlanın genelinde emir kipinde yazılmış talimatlardan bolca bulunur. Bu talimatlar yanması gerekmeyen bir ampülü söndürmekten, ellerin nasıl yıkanacağına ilişkin bir açıklamaya, silahlıkta uyulması gereken kurallardan, yemek duasına kadar kışladaki hayatın hemen hemen tüm detaylarını kapsar. Kışladaki emir-komuta zincirinin sembolleri gibi düşünülebilecek olan bu talimatların etkisi askerler kışlada yaşamaya başladıkça azalmakta, her gün aynı talimatın altında ellerini yıkayan askerler için talimatlar muhtemelen zamanla görünmez olmaktadır.

Kışladaki sembolizmin önemli bir unsuru da marşlardır. Benim gibi, acemilik dönemini bir piyade eğitim alayı ya da tugayında geçiren askerler Piyade Marşı’nı defalarca söylerler. Ustalık döneminde marşın söylenme sıklığı düşse de farklı durumlarda yine aynı marş söylenir:

*Güneş doğar dağları gölgeler bu renk
Gümüş sular da yanar altın bir çelenk
Hasret dolu bir sıla gönlümüzde cenk
Süngüler parlasın ufku üstünde*

*Her yaram bir çiçek gibi
Kanımla sularım bu yeri
Yurduma bahar yaparım
Göğsüme taktığım gülleri*

*Şimşekli bombalardan bir ölüm takım
Çelikten tanklarıyla gelse bin akın
Bizden zafer bekleyen ülkeler yakın
Yer ateş gök ateş şanlı piyade*

Geertz'in saydığı metafor, abartma, kişileştirme gibi farklı biçimsel kaynakların neredeyse hepsini ihtiva eden bu marştaki sembolizm dış Türklere kan vurgusuna kadar pek çok unsur kapsamakta. Piyade Marşı'nda ilk dikkat çeken unsur savaşın belirgin bir şekilde yüceltilmesidir. Marştaki semboller savaş alanında çekilen acılar sayesinde ülkenin mutluluğa kavuşacağını vaaz eder. Bu denklem askere şan yüklemekte, bu kültürel çerçeve bağlamında askerlik katılmak istenen bir süreç olarak kodlanmaktadır.

Semboller hakkındaki tartışmaya bir soru ile devam etmek uygun olur. Yukarıda zorunlu askerliğin bir kültürel çerçeveyi ve kolektif bilinci şekillendirdiği vurgulandı ve bu kültürel çerçeve üç unsur etrafında tanımlandı. Tekrarlamak gerekirse, ilk unsur olarak güçlü ordunun, zorunlu askerliğin, disiplinin ve emir-komuta zincirinin gerekliliği vaaz edilmekte. İkinci unsur olarak, zorunlu askerliğin toplumsal cinsiyet bağlamındaki rolü beliriyor. Üçüncü olarak, bir kültürel çerçeve olarak zorunlu askerlik sürecinde bir dizi milliyetçi sembol ve söylem de belirleyici bir role sahip. Bu hatırlatmadan sonra tartışmak istediğim soru şu: Zorunlu askerlik tarafından şekillendirilen kültürel çerçeve kışlada askerlik deneyiminin en çok hangi unsurlarda somutlaşır?

Etnografik notlarıma dayanarak bu soru üzerine düşündüğümde içtimaların kültürel çerçeveyi somutlaştırmada önemli olduğu sonucuna ulaşıyorum. Farklı unsurlarıyla içtimaların askerliğin sembolü olduğunu söylemek mümkün. İçtimalar da sınıflandırıldığında törensellik boyutu öne çıkan alay ölçeğinde yapılan içtimalardan ziyade, takım ya da bölük içtimalarının ve bu içtimalara eşlik eden konuşmaların kültürel çerçevenin elle tutulur hâle geldikleri anlar olduğunu söylemek mümkün. İçtimanın esas amacı birliğin birlik komutanı tarafından kontrol

edilmesi, hasta, firari ya da “arazi” bir askerin olmadığıнын teyit edilmesidir. Kışladaki her gün içtima ile başlar. Askerler haftanın belirli günleri sabah içtimasına tüfekle katılırlar. Öğle, akşam ve yat içtimalarında da kontroller tekrarlanır. Spor, silah bakımı, atış talimi gibi etkinlikler de içtimalardan hemen sonra başlar. Sabah içtimaları “Dikkat” komutuyla açılır. Takım ya da bölükteki er, erbaş ve astsubay sayısı söylenerek birliğin komutanın “emir ve görüşlerine” hazır olduğu belirtilir. Komutan “Rahatta Dinle” komutu verene kadar tüm askerler esas duruşta. Askerlere yapılması gereken duyuruların bir bölümü de içtimalarda yapılır. Yaklaşan bir denetleme ya da bir üst rütbelinin ziyareti gibi önemli olaylar içtimalarda dile getirilerek askerlere emirler verilir ve gerekli uyarılar yapılır. Komutanlar birlik ile ilgili genel hoşnutsuzluklarını da –örneğin koğuşun düzenine ilişkin azar, sporda gayretsizliğe ya da önceki günlerde yaşanmış bir kavgaya ilişkin uyarılar– içtimalarda dile getirirler. Bir “vukuat”ı olan asker, öncesinde azarlanmadıysa içtimada azarlanacağını bilir. Bazı durumlarda öncesinde azarlanan asker içtimada bir kez daha azarlanır. “Vukuat”ı olan asker içtimayı azarsız atlarsa “yırttığını” düşünür.

Ocak ayındaki bir içtimaya ilişkin notlarım kültürel çerçevenin üçüncü unsuru olan milliyetçi söylemin bir içtimada nasıl belirdiğine ilişkin bir örnek. Ocak ayında karlı bir sabah. Kar muntika temizliğini bir bakıma kolaylaştırır; çünkü izmarit gibi çöpler karın altında kalırlar. Ama bir yandan da zorlaştırır çünkü yürüme ve araç yollarını açmak gerekir. O karlı sabah da tüm takım yolları açma işine koyuldu. Saat 8 olduğunda henüz temizlenmesi gereken yolun daha ancak küçük bir kısmı temizlenmişti. Takımın astsubaylarının gelmesine karşın normal içtima yapılmadı ve herkes kar temizliğine devam etti. Fakat temizlik kabul edilebilir bir seviyeye gelmeden alay komutanının aracı kışlaya giriş yaptı. Albay takımın temizlemekle sorumlu olduğu yerden geçerek binaya girdi. Takımın komutanı da alay komutanı ile binaya girdi. Başımızda kalan takımın ikinci komutanı olan astsubay kıdemli başçavuş, gayet sinirli biçimde temizliği yönetti bir süre daha. Sonra nöbetçi çavuş

şa takımı içtima düzeninde toplamasını emretti. İçtima konuşmasının ilk kısmı saf azardan itibaretti. “Sığır”, “salak” gibi ifadelerin yer aldığı azar kısmı bitince, komutan bu kez bir ölçüde makul bir ses tonuna geri dönerek, herkesin sorumluluğunu zamanında yerine getirmesinin esas olduğunu, böyle yapılmadığında hep birlikte karda üşüdüğümüzü anlattı uzun uzun. Komutan konuşmasını şöyle bağladı: “Siz işinizi düzgün yapmazsanız, insanlar sokağa çıkıp ‘Hepimiz Ermeniyiz’ diye bağırırlar. Gördünüz işte geçen gün neler oldu.” Hrant Dink’in cenazesi bu içtimadan bir hafta öncesine denk geliyordu.

Yemin töreni

Kışladaki sembolleri düşünürken, kışla yaşamına eşlik eden ritüelleri de resme dahil etmek gerekir. Yemek duaları, bölük, tabur, alay ya da tugay ölçeğinde yapılan içtimalar, hatta kışlada ast ile üstün karşılaştığında yapılan selamlaşma kışladaki ritüellere örnektir. İçtimalar törensel ritüellere denk düşerken, selamlaşma rutinleşmiş bir ritüeldir. Bütün bu ritüellere farklı oranlarda kutsallık vurguları eşlik eder. Kutsallık vurgusunun en üst düzeye çıktığı ritüel ise acemilik döneminin sonundaki Yemin Töreni’dir. Yemin eden acemi erler, artık gerçek anlamda asker kabul edilirler. Yemin Töreni sonrası askerler eğitim birliklerinden ayrılarak usta asker olarak esas görev yapacaklarını birliklerine doğru yola çıkarlar. Acemi askerin üzerinde silah zimmeti ve nöbet görevi yokken, yemin etmiş askerin üzerinde zimmetli silah ve nöbet sorumluluğu olur. Acemi askerler çarşı iznine çıkamazken, sıradan bir kışlada bulunan askerler her haftasonu ya da 15 günde bir düzenli olarak çarşı iznine çıkarlar. Bu anlamda statü değişikliğine tekabül ettiği ölçüde Yemin Töreni formel bir geçiş ritüelidir (*rite of passage*). Normal günlerde kışlada görülenin sadece üniformalıların olmasının sembolizmine karşıt, Yemin Töreni günü etrafta siviller olur. Önemli bir farklılıktır bu. O gün muvazzaflar da kamuflaj diye tabir edilen eğitim üniformalarını değil, günlük üniformalarını giyerler. Bundan duydukları mutluluğu belli eden şakalaşmalardan çe-

kinmezler. Ziyaretçi sivillerin bir bölümü kadın olduğundan tuvaletler düzenlenir ve bazıları kadınlara ayrılır. Derinlemesine görüşmelerden genel olarak Yemin Töreni'ne ilişkin hatırlananların, günlerce süren provalar ve bazı görüşmeciler için de ailelerini görmek olduğu ortaya çıkıyor. Törenin odak noktası olan yemin faslı "Silah ve arkadaş tut" emriyle başlar. Yemin metni namus ile askerlik namusunu eşitlemektedir. Yemin sırasında sağ el üzerinde bayrak ve silah bulunan masaya, sol el ise soldaki askerin sırtına konur. Bir bakıma yemin bayrak, silah ve silah arkadaşı üzerine edilir. Yemin metni şöyledir:

Barişta ve savaşta, karada, denizde ve havada, her zaman ve her yerde, milletime ve cumhuriyetime, doğruluk ve muhabbetle hizmet ve kanunlara ve nizamlara ve amirlerime itaat edeceğime ve askerliğin namusunu, Türk sancağının şanını, canımdan aziz bilip, icabında vatan, cumhuriyet ve vazife uğrunda, seve seve hayatımı feda eyleyeceğime, namusum üzerine and içirim.

Törenin atmosferinde komutan metni parça parça okur. Yemin eden askerler komutanın söylediklerini tekrar ettikçe metnin yankısıyla birlikte duyulur: "Barişta ve Savaşta" / "Barişta ve Savaşta" / "Karada" / "Karada" / "Denizde ve Havada" / "Denizde ve Havada" / "Her Zaman ve Her Yerde" / "Her Zaman ve Her Yerde" ... Tören sonrasında aileler ile buluşmak duygusal bir andır. Aileler tören sırasında da, sonrasındaki buluşma anında da bol bol fotoğraf çekerler. Yemin töreni biter bitmez askerler dağıtım izinlerini alarak evlerine giderler. İzin sonrası usta birliklerine katılırlar.

100'den düşme

Askerliğin başında yapılan Yemin Töreni resmî bir geçiş ritüeli olarak işlev görürken, askerliğin son evresine geçiş ise askerlerin kendi aralarında düzenledikleri, informal bir geçiş ritüeli ile olur. 15 ay uzun dönem askerlik yapanlar, askerlik şubelerinden sülüslerini aldıkları günden itibaren 460 gün boyunca

ca askerlik yaparlar. Askerliği boyunca hemen her asker terhisine kaç gün kaldığını bilir. Buna kışla deneyiminde şafak saymak deniyor. Genelde bir birlikte bütün askerler diğerlerinin de devrelerini bildiklerinden herkes herkesin şafağının kaç olduğunu, erken sevk, izin kullanma, yol izni farkları gibi detaylar hariç yaklaşık olarak bilir. “Şafak 100” demek askerlikte bir merhaleye tekabül eder. Yolun çoğu gitmiş azı kalmıştır. Bundan sonraki şafaklar çift haneli sayılardır. Bu şafak sayısına ulaşan askerlere arkadaşları bir kutlama düzenlerler. Aslında bu ritüelin mantığını bilmeksizin ilk kez izleyenler, örneğin kışlaya yeni gelmiş kısa dönemler, bir askere kötü bir şey yapıldığı izlenimine bile kapılabilirler. Bu kutlamaya “100’den düşme” denir. Mesai saatleri dışında ve nöbetçi subayların da ortada gözükmediği bir zaman seçilir. Kutlanacak askerin ve kutlamada bulunması şart olan yakın arkadaşlarının nöbet durumları dikkate alınır. Kimi durumlarda 100’den düşme günleri yakın iki ya da üç asker için ortak bir kutlama da düzenlenebilir. Kimi durumlarda kutlanacak askerin kutlama anından haberi yoktur ama genel olarak o da bilir ne zaman yapılacağını, hatta bazen gün seçimi sürecinde söz sahibi olur. Genel olarak hafta içi akşam yemeği sonrası yat içtması öncesi zaman dilimi ile hafta sonu öğle içtması ile akşam içtması arası dönem 100’den düşme için ideal zaman dilimleridir. Kutlama, kutlanacak kişinin ıslatılmasına dayanır. Kışlada bulunan her türlü teçhizat, kova, hortum, yağ tenekesi, sürahi ıslatmak için kullanılabilir. Hatta eğer varsa asker havuza da atılabilir. Ritüelin mantığını yaşatacak şekilde asker kendini ilk ıslatan arkadaşına çok kızar, küfürler eder. O da diğerlerini ıslatır. Zaten ritüel çerçevesinde herkes eşofman gibi ıslanmaya uygun bir kıyafetle gelmiştir. Su dışında, traş köpüğü, boya gibi şeyler de kullanılabilir. 100’den düşme bittiğinde en çok 100’den düşen asker olmak üzere, herkes ciddi biçimde ıslanmıştır. 100’den düşmelerde, kışlada fotoğraf makinası bulundurmamak yasak olmasına karşın, bol bol fotoğraf çekilir.⁶⁶

66 Kışla deneyimim sırasında fotoğraf çekildiğine sıkça tanık olmuştum, ama görüntü kaydı yapıldığını görmemiştim. Video kaydeden cep telefonları ve fotoğraf makinalarının yaygınlaşması ile (her ikisi de kışlada yasaktır) 100’den

Kışlada bulunan kısa dönemler hariç bütün askerler bu ritüeli önemserler ve yapılmasını doğal karşılarlar.⁶⁷ 100'den düşen askerlerin en üst devre olmasına çok az kalmıştır. Bu koğuştta istediği yeri seçmekten, bazı angaryalardan kurtulmaya kadar bir dizi ayrıcalığın yaklaştığının habercisidir. Elbette en önemlisi tezkere yaklaştırmaktadır. Derinlemesine görüşmelerde askerliğini uzun dönem yapan görüşmecilerin hepsinin 100'den düşmelerini tebessümle hatırladıkları gözlemlendi. 100'den düşmeyi ilk olarak hangi ay yapıldığı ile hatırlıyorlardı. Kışa denk gelenler çok üşüdükleri de ifade ettiler. Resmî geçiş ritüeli olan Yemin Töreni'nde odak esas duruştur, fakat informal geçiş ritüelinde belirleyici olan üniformasızlıktır. Kışla deneyiminin resmî ritüellerin yanı sıra informal ritüellerini de yaratmış olması, kültürel çerçeveye dönüşmüş olan zorunlu askerliğin kültürel kapsayıcılığına ve normalleştirici etkisine işaret ediyor.

Erkekliğe geçiş ritüeli

İçinde farklı semboller barındıran zorunlu askerlik sürecinin en genel anlamda bir sembole dönüşüp erkek olmayı sembolize ettiği yukarıda vurgulanmıştı. Aynı şekilde, içinde farklı türlerde (törenselleşen olan, rutin, resmî, informal) ritüelleri barındıran zorunlu askerlik sürecinin en genel anlamıyla kendisi de bir ritüel olarak işlev görmektedir. Ayşe Gül Altınay'ın ifadesi ile zorunlu askerlik etnik, dinî, sınıfsal veya eğitim düzeylerindeki farklılıklara rağmen genç erkeklerin (heteroseksüel) erkekliğe geçiş ritüelidir.⁶⁸ Askerlik süreci ile erkekler çocukluk ve ergenlikten ayırt edilmiş olurlar.⁶⁹ Bu geçiş ritüelinin arka

düşmelerin anılaştırılmasında görüntü kayıtlarının da devreye girdiği anlaşılıyor. Ekim 2012 itibariyle YouTube'da 10'dan fazla 100'den düşme videosu bulunmakta.

67 Üniversite mezunu olan kısa dönemler toplam 156 gün askerlik yaparlar. Bir kısa dönem asker için şafak 100 olduğunda henüz askerliğin yarısı dahi bitmemiş olduğundan bir kutlama yapılmaz. Kısa dönemler uzun dönemlerin bu âdetine küçümseyerek bakarlar.

68 Altınay, *The Myth of the Military-Nation*, s. 77 ve Altınay, "Askerlik Yapmayana Adam Denmez": Zorunlu Askerlik, Erkeklik ve Vatandaşlık".

69 Segal, *Ağır Çekim: Değişen Erkeklikler, Değişen Erkekler*, s. 170.

planını analiz etmek normatif erkeklik olarak kavramsallaştırılan sosyal standartlara atıfta bulunmak ile mümkün olur. George L. Mosse'ye göre normatif erkeklik, erkeklere, ait oldukları düşünülen grubun bütün özelliklerini atfetmektir. Normatif erkeklığe göre bütün erkeklerin ideal erkeklığe uyma çabası içinde olmaları gerekmektedir. Bu çerçevede modern erkeklik ahlak ve davranış biçimlerini normatif olarak belirleyerek hangi davranışların tipik ve kabul edilebilir olduğunu ve uyulması gereken görünüm, hal ve tavırları saptar.⁷⁰ Normatif erkeklik zorunlu askerlik sürecinden geçmeyi erkeklığın normu olarak kurgular. Altınay'ın ifadesiyle zorunlu askerlik "sadece, veya belki de öncelikli olarak, vatana ödenen bir borç değil, makbul erkeklığı tanımlayan bir pratik olarak görülmektedir. Askerlik erkeklığe geçişin bir merhalesidir ve bu yoldan geçmemiş erkeğe 'eksiklik' duygusu hissettirecek kadar yaygın bir norm haline gelmiştir."⁷¹ Bir geçiş ritüeli olarak zorunlu askerliğin gücü yasal yükümlülük olmasından ve kurumsal yapısından kaynaklanmaktadır. Agit'in anlattıklarını bir kez daha hatırlayacak olursak, zorunlu askerlik sürecinden geçmek erkeğin "geleceğini kurma"sı için gereklidir. Askerlik bitmeden kalıcı bir iş bulmak imkânsıza yakındır. Askere gitmemek, yani bakaya durumuna düşmek, bir dizi haktan yararlanamamak anlamına gelmektedir. Bunlara ilaveten toplumun genel olarak askerliğı bir evlilik koşulu olarak konumlandırması askerliğin geçiş ritüeli özelliğini artırır.

Buraya kadar yapılan tartışma kışlının ne derece ideolojik bir mekân olarak ele alınabileceğı sorusuna odaklandı. Bu soruya yanıt ararken, kışlada verilen eğitimin kısmen dar anlamıyla ideolojik olduğu ve Genelkurmay Başkanlığı'nın dar anlamıyla ideolojik açıklamalarının kışla deneyimine bire bir yansımadağı vurgulandı. Bu noktadan hareketle ideolojiyi geniş anlamıyla düşünmenin, yani ideolojinin toplumsal yaşamdaki

70 George L. Mosse, *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity*, New York; Oxford: Oxford University Press, 1998, s. 3-16.

71 Altınay, "Askerlik Yapmayana Adam Denmez": Zorunlu Askerlik, Erkeklik ve Vatandaşlık".

anlam ve değerlerin üretilmesindeki rolüne ve normalleştirici etkisine odaklanan bir tanımının kışla deneyimini anlamak için daha isabetli olduğu belirtildi. Bu geniş tanımın kültür çerçevesi ile ilişkisi ve işlev birliği vurgulandı ve Geertz'i takip ederek ideolojilerin kolektif bilinç yaratılmasına sundukları katkının ancak ideolojilerin kültürel sistemler olarak ele alınması ile mümkün olacağı belirtildi.

Zorunlu askerliğin erkekliğin sembolü ve erkekliğe geçiş ritüeli olması bu ana argümanın somutlaştığı noktalardan biri. Askerliğin bir geçiş ritüeli olarak kabul görmesi öylesine bir kapsayıcılığa sahip ki bunu dar anlamıyla ideoloji çerçevesinde çözümlemek imkânsız. Ancak ideolojinin kültür ile keşiştiği geniş tanımına atıfta bulunmak sürecin etkisini açıklayabiliyor. Çünkü kurumsal çerçevesi ile zorunlu askerlik ayırım gözetmeksizin bütün erkeklerin yaşam akışında (*life cycle*) fiili bir bariyer oluşturmakta ve bu bariyeri aşmak da bir geçiş süreci olarak kabul edilmekte. Kültürün sembollerde vücut bulan anlam kalıpları şeklindeki tanımını hatırlayacak olursak, sürecin her türlü ayırımı aşan genelliğinin normalleştirici bir etkisi olmakta. Bu normalleştirici etki de kolektif bilinçte geçiş ritüelinin yerini güçlendirmekte. Militarizmin orduya ait değerlerin ve pratiklerin yüceltilmesi ve bu değerlerin sivil alana etki ederek toplumun egemen değerleri olarak algılanması şeklindeki tanımını hatırlayacak olursak,⁷² militarizm de dar tanımıyla ideoloji çerçevesinde değil, ideolojinin bir kültürel sistem olması çerçevesinde anlaşılabilir. Militarizm belirli bağlamlarda ideolojinin dar tanımındaki özellikleri gösterir. Daha genel olaraksa ideolojinin kültür ile keşişimine benzer bir şekilde anlamlandırma ve kolektif bilinç yaratma işlevine sahiptir. Bu işlev çerçevesinde militarist kültüre dönüşür. Bireyler, hayatlarını izole olarak idame ettirmedikleri ölçüde, zorunlu askerlik de sadece tekil askerlerin yaşam akışında bir bariyer teşkil etmez. Zorunlu askerliğin etkisi annelere, babalara, kardeşlere, sevgililere, nişanlılara, eşlere ve hatta çocuklara da sirayet eder. Bu etki çerçevesinde siviller de kışladaki kültürel çerçe-

72 Altınay, "Militarizm".

venin sembollerinden haberdar olurlar ve kışlanın geçiş ritüellerini önemserler. Bir geçiş ritüeli olarak zorunlu askerlik onların da hayat akışında önemli bir nokta olur. Ailelerin zorunlu askerliğe attıkları önem ve sürece ilişkin duydukları endişeler zorunlu askerliğin geçiş ritüeli özelliğini kuvvetlendirir. Askere gitmeden önce yenen aile yemekleri, yapılan uğurlama törenleri⁷³ ya da kimi durumda düzenlenen konvoylar ve elbette tezkere sonrasındaki karşılamalar geçiş ritüelinin kışla deneyiminden daha geniş bir çerçevede gerçekleştiğine işaret eder.

Yukarıda kültürel çerçeveye dönüşen zorunlu askerliğin önemli sembollerinden birinin içtimalar olduğu belirtilmişti. Kültürel çerçevenin birinci unsurunun içinde silah sevgisi ya da silahın normalleştirilmesinin yer aldığı yukarıda vurgulanmıştı. Kültürel çerçevenin ikinci unsuru olarak zorunlu askerlik sürecinin erkekliğin sembolü olarak kabul edildiği ölçüde toplumsal cinsiyet bağlamında kurucu bir rol üstlendiği belirtilmişti. Bu unsurların içtimalardaki yansımalarını not etmek, zorunlu askerliğin erkekliğe geçiş ritüeli olma özelliğini anlamaya yardımcı olabilir. Elbette ikinci unsur kimi zaman birinci unsur ile, iç içe geçer. Örneğin “silah namustur” konuşmalarının yapıldığı bir içtima bir yandan silah sevgisini vurgularken bir yandan da normatif erkeklik çerçevesinde, erkekliğe dair normlar vaaz etmektedir. Fakat ikinci unsurun özerk olarak belirginleştiği içtimalar da etnografik notların arasında yer alıyor. Bunlar arasında en ilginç üç kere tekrarlanan bir konuşma. Bulduğum takımın komutanı ikinci dereceden kıdemli bir başçavuştu. Oldukça yaşlı bir astsubay olan takım komutanının kışlanın komutanı olan albay ile yaşıt olduğu söylentileri vardı. Her içtimada nöbetçi çavuş yoklama çizelgesini komutana verir, komutan da “gayrı” diye tabir edilen eksikleri kontrol ederdi. İçtima mantığı çerçevesinde ilk kontrol mevcudun sayısı ile “gayrı”ların toplamının, izne gidenler hariç takımın toplam asker sayısını vermesiydi. İkinci kontrol ise nöbetçiler, santralde görevliler gibi rutin “gayrı”lar dışındakilerin meşru bir nedenleri olup olmadığına bakılmasıydı. Komutanın kafa-

73 Selek, *Sürüne Sürüne Erkek Olmak*, s. 45-54.

sı başka yerde olduğunda bu hesaplamalardan biraz sıkılır, hele şoförlerin ve hatçıların görevleri, hastane sevkleri gibi meşru nedenlerle “gayrı”ların çok olduğu içtimalarda hesaplamalara pek bakmazdı. Özellikle böyle detayına girmediği içtimalarda yapmayı sevdiği bir konuşma vardı: Komutan olarak herkesin nerede olduğunu bilmesi gerekiyordu. Evde de durum aynıydı. Hanım nerde, çocuklar nereye gitmiş hep bilmesi gerekiyordu. Hanım da bundan sorumluydu. Komutan evde hanıma “şu nerde” diye sorduğunda hanımın görevi hemen söylemekti. Komutan konuşmasını “yarın öbür gün evlenince, siz de aynıısını yapacaksınız ha!” diye bağlıyordu.

Ben askere gitmeden önce, askere gitme planlarım çerçevesinde değil, bir sosyoloji ve sosyal antropoloji bölümü doktora öğrencisi olarak Ayşe Gül Altınay’ın *The Myth of the Military-Nation: Militarism, Gender and Education in Turkey* adlı kitabını okumuştum. Bu tarz konuşmanın yapıldığı ilk içtimada aklıma hemen Altınay’ın kitabındaki şu alıntı geldi:

Köyüne gidip de düğünü olduktan sonra Kezbanına askerde gördüklerini bir bir anlatacak; bir sıra üzerine bellediği ve hiç nefes almadan söylediği hazır ol vaziyetini ona da öğretecekti. ... Karısına bunları birdenbire anlatınca Kezban Hüsmenin bildiklerine parmak ısırıp kalacak; karısının bu bilgiye hayreti Hüsmenin gururunu okşıyacak, koltuklarını kabartacaktı. Hele Kezban künyesini belletmek ilk iş olacaktı. Kezban [...] diye ismini çağrıldıkça karısı bir asker gibi koşarak Hüsmenin karşısına dikilecek ve resmî selamı aldıktan sonra: Ali kızı Kezban, 329 Poturlar [...] Emret, efendim! diye Hüsmeden emir bekleyecekti.⁷⁴

Altınay bu alıntıyı tek-parti döneminde Halk Evleri tarafından yayımlanan *Ülkü* dergisinden yapıyordu. 1933’te yayımlanan bu kısa askerlik hikâyesi Hüsmen’in tezkere almadan önce kışladaki son gününü anlatır. Kurguya göre Hüsmen’in tezkere heyecanı askerliğin bitmesine yönelik değil, askerlikte öğ-

74 Altınay, *The Myth of the Military-Nation*, s. 77; Altınay, “Askerlik Yapmayana Adam Denmez: Zorunlu Askerlik, Erkeklik ve Vatandaşlık”.

rendiklerini sivil hayatında kullanabilecek olma heyecanıdır. Bu da ilk olarak evde emir-komuta zincirinin kurulması ve esas duruşun eve taşınması ile başlayacaktır. Aradan 70 küsur yıl geçtikten sonra, benim bulunduğum takımın komutanının askerliği ve erkekliği anlayışı, *Ülkü*'de yer alan bu kısa hikâyedeki anlayışın şaşırtıcı biçimde devamı niteliğindedir. Hâlâ askerlik deneyiminin, erkeklere sivil hayata taşınmaları ve aileleri üzerinde uygulamaları gereken bir komuta ve kontrol becerisi kattığı düşünülüyordu. Erkekliğe geçiş ritüeli bu becerinin kazanılması ve kazanıldığının resmîleşmesi süreciydi.

Bu bölümün sonunda, kültür kavramının, kimi zaman farkları görmezden gelinen fakat aralarında ciddi anlam ayrımları bulunan, farklı tanımlarını hatırd tutarak bir ihtiyat parantezine ihtiyaç var. Ayşe Gül Altınay ve Tanıl Bora 2000'li yıllarda askerliğin hâlâ "kültürel bir özellik" olarak kurgulandığını vurguluyorlar. Örneğin eski Genelkurmay Başkanlarından Orgeneral Hüseyin Kıvrıkoğlu görevdeyken yazdığı bir metinde, "Ordu-millet' olarak bilinen Türkler, tarihte nice zaferler kazanmış, birçok devlet kurmuş ve yaşatmışlardır. [...] Büyük Atatürk'ün belirttiği gibi, kahraman Türk Ordusunun zaferleri ve mazisi insanlık tarihi ile başlamış ve her zaman zaferlerle beraber medeniyet nurlarını da taşımıştır" ifadelerine yer veriyordu.⁷⁵ Türklerin kültürel olarak asker olduğuna ilişkin söylemin kökleri, İttihatçı dönemden itibaren izleri takip edilebilen *Millet-i Müsellaha* fikrinde yatmakta.⁷⁶ Ayşe Gül Altınay'ın vur-

75 Ayşe Gül Altınay ve Tanıl Bora, "Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: Milliyetçilik*, Cilt 4, der. Tanıl Bora, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000, s. 140-154. Emekli ve muvazzaf Silahlı Kuvvetler mensuplarının akademik çalışmalarında da askerliğin ulusun "kültürel" bir özelliği olduğu iddia edilmekte; örneğin bkz. A. Kadir Varoğlu ve Adnan Bıçaksız, "Volunteering for Risk: the Culture of the Turkish Armed Forces", *Armed Forces & Society*, Cilt 31, No. 4, 2005, s. 583-598.

76 Millet-i Müsellaha fikrinin İttihatçı kuşak ve Cumhuriyet'in kurucu kadrosu üzerindeki etkisi hakkında, bkz. M. Şükrü Haniyoğlu, *Atatürk: An Intellectual Biography*, Princeton: Princeton University Press, 2011, özellikle "Das Volk in Waffen: The Formation of an Ottoman Officer" başlıklı ikinci bölüm, s. 31-47 ve Suavi Aydın, "Toplumun Militarizasyonu: Zorunlu Askerlik Sisteminin ve Ulusal Orduların Yurttaş Yaratma Sürecindeki Rolü", *Çağlardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler*, der. Özgür Heval Çınar ve Coşkun

guladığı üzere esasen bir mit olan ordu-millet fikri,⁷⁷ orduyu Türk milletinin özü olarak görür. Bu kurguya göre, ordunun tarihi milletin tarihinden eskidir; milletin varoluşu da özü teşkil eden orduya bağımlıdır. Bu nedenle millet ordunun temel özelliklerine haizdir.⁷⁸ Bu kurgu Türk askerlerinin itaatkârlığını etnikleştirerek, itaati Türklüğün kadim bir özelliği olarak kodlar.⁷⁹ Elbette bu çalışmada izlenen ideolojinin kültürel sistem olarak anlaşılması fikri ya da kışla deneyiminin kültürel semboller ve geçiş ritüelleri çerçevesinde çözümlenmesi gerektiği iddiası, kültüralist ve özcü bir perspektife yaslanan ordu-millet fikrinden çok farklıdır. 1990'lardan itibaren antropologların kültür kavramının çok daha temkinli kullanılması yönündeki çağrılar bu çalışmanın ilham kaynakları arasında yer alıyor.⁸⁰ Bu çağrıların en önemlilerinden birini kaleme alan Lila Abu-Lughod'un ifadesiyle antropoloji söyleminde kültürün kullanılması, kültürel farklılıkların ve bu farklılıkların ima ettiği ayrımların aşırı vurgulanmasına yol açmaktadır. Bu çerçevede Abu-Lughod'a göre kültür, ötekileştirmenin temel aracıdır. Abu-Lughod'un önerisi, antropologların kültürün ima ettiği

Üsterci, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, s. 25-48. Millet-i Müsellaha fikrinin Erken Cumhuriyet Dönemi'ndeki etkisi hakkında, bkz. Hasan Ünder, "30'ların Ders Kitaplarından ve Kemalizmin Kaynaklarından Biri: *Millet-i Müsellaha* ve Medeni Bilgiler", *Tarih ve Toplum*, No. 192, 1999, s. 48-56 ve Gencer Özcan, "Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Ordusunda Prusya Etkisi", *İdea İnsan Bilimleri Dergisi*, Cilt 1, No. 1, 2009, s. 10-69.

77 Altunay, *The Myth of the Military-Nation*.

78 Ahmet Insel, *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, İstanbul: Birikim Yayınları, 1995, s. 300.

79 Güven Gürkan Öztan 1934'de Erkânıharbiye Matbaası'nda basılan *Askerin Ders Kitabı*'ndan, "Türk askerinin yüksek itaatini, yalnız Türk tarihi değil; dünya milletlerinin tarihi de tasdik eder." cümlesini aktarıyor; bkz. Güven Gürkan Öztan, "Türkiye'de Milli Kimlik İnşası Sürecinde Militarist Eğilimler ve Tesirleri", bu derlemede yer alan bölüm.

80 Lila Abu-Lughod, "Writing Against Culture", *Recapturing Anthropology: Working in the Present*, der. Richard Fox, Sante Fe: School of American Research Press, 1991, s. 137-162. Akhil Gupta ve James Ferguson, "Beyond 'Culture': Space, Identity, and the Politics of Difference", *Culture, Power, Place: Explorations in Anthropology*, der. Akhil Gupta ve James Ferguson, Durham: Duke University Press, 1992, s. 31-51. Ayşe Çağlar, "Hyphenated Identities and the Limits of 'Culture'", *The Politics of Multiculturalism in New Europe*, der. Tariq Modood ve Pnina Werbner, Londra: Zed Books, 1997, s. 169-185.

homojenlik, insicam (*coherence*) ve zamandan bağımsız olma özelliklerine karşı stratejiler geliştirmeleridir. Ordu-millet söyleminin bir dizi kadim, yani zamandan bağımsız, özellik iddiası ile Türk milletini diğer milletlerden üstün olarak konumlandırması ya da bu söylem çerçevesinde bir dizi özelliğin etnikleştirilmesi ötekileştirme örnekleri olarak not edilmeli. Bu çalışmada kültüre atfedilen tanım bu türden bir kültüralist perspektiften çok farklı; hatta onun doğrudan karşısında yer alıyor. Bu çalışma boyunca kültür bir etnik gruba atfedilen özellikler olarak değil, materyalist bir anlayışla belirli bir zaman ve belirli bir bağlamda, kurumsal düzenlemeler ile insanların anlamlandırma çabalarının bütünü olarak anlaşılıyor. Bu materyalist perspektif zorunlu askerlik bağlamında kurucu unsur olarak kurumsal yapının ve yasal yükümlülüğünün altını çiziyor.

Bitirirken

Bu çalışma, Türkiye’de zorunlu askerlik deneyimlerine antropolojik bir perspektifle yaklaşıyor. Bu perspektifin başlangıç noktası bir otoetnografi çalışması. Antropolojik perspektif uyarınca makale boyunca kışla bir saha olarak ele alınıyor ve bu sahaya ilişkin, otoetnografi ve derinlemesine görüşmeler yoluyla edinilen bilgiler farklı sorular çerçevesinde tartışılıyor. 2006’da başlayan etnografik gözlemlere ve askerliğini 2005 ile 2009 döneminde yapmış kişilerle yapılmış olan derinlemesine görüşmelere dayanarak, bu sahaya ilişkin, belirli bir beş yıllık dönem, yani 2005 ile 2009 arasına odaklanan bir çerçeve çiziyor. Makalenin merkezinde sıradan askerlik deneyimleri yer almaktadır. Makale boyunca sıradan askerlik, Doğu ve Güneydoğu’daki çatışma ortamının dışında kalan kışlalarda yapılan bir askerlik olarak tanımlanıyor. Antropolojik perspektif her şeyden önce yerel bilginin önemini vurguluyor ve sahadaki deneyimleri kışlalar arasındaki farklarla birlikte analiz etmeyi hedefliyor. Böylelikle zorunlu askerlik deneyimi bir yandan standart uygulamaları ile çözümlenirken, özellikle acemilik dönemine, yürüyüş kararlarına ve kışlada ibadet pratiklerine odaklanan “Zo-

runlu Askerlik Deneyimi: Belirsizlikler ve Farklılıklar” başlıklı bölümde, kışlalar ve birlikler arasındaki farklar da analize dahil ediliyor. Yerel bilgi sayesinde kurum olarak Silahlı Kuvvetler’in zorunlu askerliğe atfettiği eşitlikçilik ve yeknesaklık iddiasının ötesine geçmek mümkün olabilmekte.

Kışlayı saha olarak kabul eden bu çalışma, Goffman’ı takip ederek kışlanın kapsayıcı kurum olarak özelliklerini de dikkate alıyor. Zorunlu askerlik kapsamında kışlaya katılanlara öncelikli olarak esas duruş ve gerekleri öğretiliyor. Goffman’ın kavramsallaştırması ile bu sürece birincil adaptasyon da demek mümkün. Normal olarak kodlanan davranışları sergilemek ve kapsayıcı kurumun kurallarına uymak birincil adaptasyona denk düşmekte. Fakat Goffman’ın bütün kapsayıcı kurumlar için vurguladığı özellik kışla için de geçerli: Zorunlu askerlik sadece kurallara harfiyen uyulan, mutlak disiplinin geçerli olduğu bir deneyim olarak düşünülemez. Makale bu noktada Goffman’ın ikincil adaptasyon kavramına atıfla kışlanın aynı zamanda kuralların çiğnendiği ve zorunlu askerliğini yapanların kural dışına çıkarak kendilerini adapte ettikleri bir mekân olduğunu iddia ediyor. Giddens’in kontrolün diyalektiği kavramı, yani bağımlılık ilişkilerinde ast konumunda olanların üstlerinin faaliyetlerini etkileyebilme olasılığına ve mutlak disiplinin imkânsızlığına ilişkin vurgusu da kışlanın ikincil adaptasyonları da barındıran bir mekân olarak anlaşılması gerektiği iddiasını destekliyor. Kışla içinde, Giddens’in “tuhaf köşe” olarak adlandırdığı, norm ve denetim dışına çıkmaya olanak tanıyan mekânların bulunuyor oluşu da kışlanın esas duruştan ibaret sayılmayacağına işaret ediyor. Bu çerçevede, “Disiplin ve Disiplinden Kaçış Anlatıları” bölümü, kural ihlallerine ve “arazi olma” pratiklerine odaklanarak zorunlu askerliğin disiplin boyutunun mutlak anlamda robotlaşmış uysal bedenler yaratmadığını iddia etmekte.

“Kışlada Eğitim, İdeoloji ve Militarist Kültür” başlıklı bölüm ise kışlanın ne ölçüde ideolojik bir mekân olarak anlaşılabilirliği sorusunu tartışıyor. Bölüm boyunca, komutanlık saati ve yurt sevgisi eğitimlerinin ne derece etkili olduğu sorusu,

kurum olarak Silahlı Kuvvetler'in kışlada Kürtçe konuşulması karşısındaki farklı tepkileri, kışlada gözlenen semboller ve ritüeller ile birlikte ele alınıyor. Başka bir ifade ile bu bölüm bir önceki bölümde değinilen kontrolün diyalektiğini bu kez ideoloji bağlamında tartışmakta. Bu tartışma, ideolojinin, belirli bir siyasi perspektif anlamına işaret eden dar tanımı ile kültür ile kesişimine ve toplumsal yaşamdaki anlam ve değerlerin yeniden üretilmesinde üstlendiği role odaklanan geniş tanımı arasındaki ayrımı önemsiyor. Tartışmanın ulaştığı sonuç, kışlanın yalnızca kısmen dar anlamıyla ideolojik bir mekân olarak anlaşılabilirliği. Geertz'in ideolojiyi kültürel sistem olarak değerlendirme önerisini takiben, kışlanın aynı zamanda geniş anlamıyla ideolojinin kültürel bir sisteme dönüştüğü bir mekân olarak anlaşılması gerektiği sonucuna da ulaşıyor. Böylelikle, zorunlu askerlik sürecinin kışladaki semboller ve ritüeller aracılığı ile bir kültürel çerçeve şekillendirerek, kolektif bilinç yaratılmasına katkıda bulunduğu iddia ediliyor. Orduya ait değer ve pratiklerin yüceltilmesi ve toplumun geneline yaygınlaştırılması şeklinde tanımlanabilecek olan militarizmin de dar anlamıyla ideoloji çerçevesinde değil, tam da ideolojinin kültürel sistem olarak şekillenmesi olarak anlaşılması gerektiği öne sürülüyor. Bu kültürel çerçeve söz konusu olduğunda kültürün hem belirsiz sınırları, hem de normalleştirici etkisi devreye girmekte. Kendisi de bir ritüel olarak işlev gören zorunlu askerlik süreci, bir yasal yükümlülük olarak kapsayıcılığı ile normalleştirici bir etkiye sahip. Zorunlu askerliğin her erkeğin geçtiği bir süreç olması, bunun normal olduğuna ilişkin bir algı yaratmakta. Makale bu normalleştirmenin de katkısıyla zorunlu askerliğin kültürel bir çerçeveye dönüştüğü sonucuna ulaşıyor.

"Kışlada Eğitim, İdeoloji ve Militarist Kültür" başlıklı bölüm, zorunlu askerlik sosyalleşmesinin mecrası olan kültürel çerçevenin üç ana unsurunu tespit ediyor. Birinci unsur, silah arkadaşlığı gibi vurgularla zorunlu askerliğin, disiplinin ve emir-komuta zincirinin gerekliliğini vaaz ediyor oluşu. İkinci unsur, zorunlu askerliğin toplumsal cinsiyet bağlamındaki kurucu rolü. Zorunlu askerlik, bu kültürel çerçeve tarafından erkek

olmanın sembolü olarak tanımlanıyor ve sürecin geneli bir erkeklige geçiş ritüeli olarak işlev görüyor. Nefse hâkimiyetten vatana hizmete kadar bir dizi değer, bu ritüelin anlam çerçevesini oluşturmakta. Üçüncü unsur ise milliyetçi söylem ve sembollerden oluşuyor. Makale boyunca kışladaki esas duruş tasvir edildi ve buna paralel olarak zorunlu askerlik deneyiminin esas duruştan ibaret olmadığı vurgulandı. Bu noktada kültürel çerçevenin toplumsal cinsiyete ilişkin ikinci unsuru hakkında bir parantez açarak, bu tespitin zorunlu askerliğin erkek olmanın sembolü olması bağlamında da geçerli olduğu belirtmek gerek. Bütün erkekleri ideal erkeklige uyma çabasına çağıran normatif erkeklik, ideal erkeklige disiplin, fiziksel güç, dayanıklılık ve disiplin üzerinden kurgular. Bu anlamıyla normatif erkeklik kışlanın esas duruşa denk düşen veçhesidir. Fakat “Disiplin ve Disiplinden Kaçış Anlatıları” bölümünde vurgulandığı üzere, Morgan erkeklige kuran bir süreç olarak askerliğin çoğu durumda “erkeklik = kahramanlık” denklemi üzerinden çalışmadığını vurgular. Morgan’ın ifadesiyle askerlikte öğrenilen sadece kurallara fiilen uymak değil, zaman zaman kurallıklarla kurallara uyuyor gözükmek, işten kaytarmak ve sorumluluktan kaçmaktır. Bu bağlamda zorunlu askerliğin, toplumsal cinsiyet çerçevesinde üstlendiği kurucu rolü, gerek makale boyunca aktarılan disiplinden kaçış anlatıları, gerekse kimi görüşmecilerin “akıllı olmak” deyimine yükledikleri anlamlar ile birlikte düşünmek gerekiyor.

Önceki bölümde makale boyunca tasvir edilen kültürel çerçevenin kışladaki içtimalarda somutlaştığı vurgulanmıştı. Bu nedenle makaleyi askerliğin son içtiması –tezkere içtiması– ile bitirmenin uygun olacağını düşünüyorum. Tezkere alan askerler kışladan sabah içtiması sonrasında çıkarlar. Genelde üniformalar bir gün öncesinden teslim edildiğinden, son içtimaya sivil kıyafetler ve bavullarla çıkılır. Nöbetçi çavuşluk yapmış tezkerecilerin son içtimada yoklama aldıkları dahi olur. Özellikle küçük birliklerde içtimada yapılan uğurlama duygusal bir atmosfere dönüşebilir. Komutanlar sevdiği asker için “zor görevler başardı” şeklinde bir uğurlama konuşması yaparlar. İç-

tima bitince birlik askerleri tezkere alan arkadaşlarını nizamiyeye kadar uğurlarlar. Esas duygusal sahneler nizamiyede yaşanır. Kimi durumda kışlada kalan yakın arkadaşlar, kimi durumda ise tezkere alan ağlar. Nizamiye kapısındaki uğurlama için de bir informel ritüel vardır. Kışladaki sporun zorlu unsurlarından biri şınav çekmektir. Şınav çekerken bağırarak da kurdur. Kimi birliklerde her şınavda birliğin adı bağırarak söylenir, kimi birliklerde ise şınavın sayısı bağırılır. Uğurlama ritüelinde tezkereci sivil kıyafetleri ile tam nizamiye kapısında durur. Askerliği devam edenlerden biri sayarak tezkereciye şınav çektirir. Tezkereci her şınavında “özgürlük” diye bağırır.

KAYNAKÇA

- Abu-Lughod, L. (1991) “Writing Against Culture”, *Recapturing Anthropology: Working in the Present*, der. R. Fox, Sante Fe: School of American Research Press, 137-162.
- Althusser, L. (2000) *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Altınay, A. G. (1999) “Mehmedin Kitabı: Challenging Narratives of War and Nationalism”, *New Perspectives on Turkey*, No. 21, 125-145.
- Altınay, A. G. (2003) “Militarizm ve İnsan Hakları Ekseninde Milli Güvenlik Dersi”, *Ders Kitaplarında İnsan Hakları: Tarama Sonuçları*, der. B. Çotuksöken (vd.), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 138-157.
- Altınay, A. G. (2004) *The Myth of the Military-Nation: Militarism, Gender and Education in Turkey*, New York: Palgrave Macmillan.
- Altınay, A. G. (2004) “Eğitimin Militarizasyonu: Zorunlu Milli Güvenlik Dersi,” *Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye’de Ordu*, der. A. Insel ve A. Bayramoğlu, İstanbul: Birikim Yayınları, 179-200.
- Altınay, A. G. (2007) “Militarizm”, *Kavram Sözlüğü I: Söylem ve Gerçek*, der. F. Başkaya, Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı, 351-366.
- Altınay, A. G. (2013) “‘Askerlik Yapmayana Adam Denmez’: Zorunlu Askerlik, Erkeklik ve Vatandaşlık”, *Erkek Millet, Asker Millet: Türkiye’de Militarizm, Milliyetçilik, Erkek(lik)ler*, der. N. Y. Sünbuloğlu. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Altınay, A. G. ve T. Bora. (2002) “Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Milliyetçilik*, Cilt 4, der. T. Bora, İstanbul: İletişim Yayınları, 140-154.
- Anderson, L. (2006) “Analytic Autoethnography”, *Journal of Contemporary Ethnography*, Cilt 35, No. 4, 373-295.
- Aydın, S. (2008) “Toplumun Militarizasyonu: Zorunlu Askerlik Sisteminin ve Ulusal Orduların Yurttaş Yaratma Sürecindeki Rolü”, *Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler*, der. Ö. H. Çınar ve C. Üsterci, İstanbul: İletişim Yayınları, 25-48.

- Baker, U. (1996) "Marx'ın Bir Çift Sözü Var", *Birikim*, No. 84, 20-31.
- Bali, R. N. (2008) *II. Dünya Savaşında Gayrimüslimlerin Askerlik Serüveni: Yirmi Kur'a Nafla Askerleri*, İstanbul: Kitabevi.
- Bali, R. N. (2011) *Gayrimüslim Mehmetçikler: Hatıralar-Tanıklıklar*, İstanbul: Libra Kitap.
- Bayramoğlu, A. (2004) "Asker ve Siyaset", *Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye'de Ordu*, der. A. Insel ve A. Bayramoğlu, İstanbul: Birikim Yayınları, 59-118.
- Birand, M. A. (1987) *Emret Komutanım*, İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Biricik, A. (2008) "'Erkek Adam' Ezberini Bozmak Üzerine: Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Sisteminin Resmi Söylem Üzerinden Kurgulanması", *Cinsiyet Halleri: Türkiye'de Toplumsal Cinsiyetin Kesişim Sınırları*, der. N. Mutluer, İstanbul, Varlık Yayınları, 232-246.
- Biricik, A. (2008) "Çürük Raporu ve Türkiye'de Hegemonik Erkekliğin Yeniden İnşası", *Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler*, der. Ö. H. Çınar ve C. Üsterci, İstanbul: İletişim Yayınları, 143-149.
- Bröckling, U. (2008) *Disiplin: Askeri İtaat Üretiminin Sosyoloji ve Tarihi*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- LaCapra, D. (1988) "Culture and Ideology: From Geertz to Marx", *Poetics Today*, Cilt 9, No. 2, 377-394.
- Cizre, Ü. (1999) *Muktedirlerin Siyaseti: Merkez Sağ-Ordu-İslamcılık*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Clandinin, D. J. ve F. M. Connelly. (1998) "Personal Experience Methods", *Collecting and Interpreting Qualitative Materials*, der. N. K. Denzin ve Y. S. Lincoln, Londra: Sage Publications, 150-178.
- Crawford, L. (1996) "Personal Ethnography" *Communication Monographs*, Cilt 63, No. 2, 158-170.
- Çağlar, A. (1997) "Hyphenated Identities and the Limits of 'Culture'", *The Politics of Multiculturalism in New Europe*, der. T. Modood ve P. Werbner, Londra: Zed Books, 169-185.
- Çınar, Ö. H. ve C. Üsterci (der.) (2008) *Çarklardaki Kum: Vicdani Red, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demirel, T. (2004) "Türk Silahlı Kuvvetlerinin Toplumsal Meşruiyeti Üzerine", *Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye'de Ordu*, der. A. Insel ve A. Bayramoğlu. İstanbul: Birikim Yayınları, 345-381.
- Eagleton, T. (1996) *İdeoloji*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ellis, C. ve A. P. Bochner (2000) "Autoethnography, Personal Narrative, Reflexivity", *Handbook of Qualitative Research*, der. N. K. Denzin ve Y. S. Lincoln, Londra: Sage Publications, 733-768.
- Enloe, C. (1987) "Feminists Thinking About War, Militarism, and Peace", *Analyzing Gender: A Handbook of Social Science Research*, der. B. B. Hees ve M. M. Ferree, Londra: Sage Publications, 526-547.
- Fabian, J. (1999) *Zaman ve Öteki: Antropoloji Nesnesini Nasıl Kurar?*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Geertz, C. (2001) *Gerçeğin Ardından: Bir Antropoloğun Gözünden İki İslam Ülkesinin Son Kırk Yılı*, İstanbul: İletişim Yayınları.

- Geertz, C. (2007) *Yerel Bilgi*, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Geertz, C. (2010) *Kültürlerin Yorumlanması*, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Giddens, A. (1999) *Toplumun Kuruluşu: Yapılaşma Kuramının Ana Hatları*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınevi.
- Gillem, M. L. (2007) *America Town: Building the Outposts of Empire*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Goffman, E. (1961) *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*, New York: Anchor Books.
- Gupta, A. ve J. Ferguson (1992) "Beyond 'Culture': Space, Identity, and the Politics of Difference", *Culture, Power, Place: Explorations in Anthropology*, der. A. Gupta ve J. Ferguson, Durham: Duke University Press, 31-51.
- Hale, W. (1996) *Türkiye'de Ordu ve Siyaset: 1789'dan Günümüze*, İstanbul: Hil Yayın.
- Hanioglu, M. Ş. (2011) *Atatürk: An Intellectual Biography*, Princeton: Princeton University Press.
- İnsel, A. (1995) *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, İstanbul: Birikim Yayınları.
- İnsel, A. (2004) "Bir Toplumsal Sınıf Olarak Türk Silahlı Kuvvetleri", *Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye'de Ordu*, der. A. İnsel ve A. Bayramoğlu, İstanbul: Birikim Yayınları, 41-57.
- Karaosmanoğlu, A. (1993) "Officers: Westernization and Democracy", *Turkey and the West: Changing Political and Cultural Identities*, der. M. Heper (vd.), Londra: I.B. Tauris, 13-34.
- Kaya, S. (2008) "La fabrique du 'soldat-citoyen' à travers la conscription en Turquie", *European Journal of Turkish Studies*, 8 [http://ejts.revues.org/index2922.html#text].
- Kayalı, K. (1996) *Ordu ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kittler, F. A. (2003) "The Flower of Elite Troops", *Body & Society*, Cilt 9, No. 4, 169-189.
- Mater, N. (1999) *Mehmedin Kitabı: Güneydoğu'da Savaşmış Askerler Anlatıyor*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Morgan, D. H. J. (1994) "Theater of War: Combat, the Military, and Masculinities", *Theorizing Masculinities*, der. H. Brod ve M. Kaufman. Londra: Sage Publications, 165-182.
- Mosse, G. L. (1998) *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity*, New York; Oxford: Oxford University Press.
- Nagel, J. (2004) "Erkeklik ve Milliyetçilik: Ulusun İnşasında Toplumsal Cinsiyet ve Cinsellik", *Vatan Millet Kadınlar*, der. A. G. Altınay, İstanbul: İletişim Yayınları, 65-101.
- Özcan, G. (2009) "Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Ordusunda Prusya Etkisi", *İdea İnsan Bilimleri Dergisi*, Cilt 1, No. 1, 10-69.
- Özbudun, E. (2003) *Çağdaş Türk Politikası: Demokratik Pekişmenin Önündeki Engeller*, İstanbul: Doğan Kitap.
- Öztan, G. G. (2013) "Türkiye'de Milli Kimlik İnşası Sürecinde Militarist Eğilimler ve Tesirleri", *Erkek Millet, Asker Millet: Türkiye'de Militarizm, Milliyetçilik, Erkek(lik)ler*, der. N. Y. Sünbuloğlu, İstanbul: İletişim Yayınları.

- Peker Dogra, A. (2007) "Soldier and the Civilian: Conscription and Military Power in Turkey", yayımlanmamış doktora tezi, New York Üniversitesi.
- Peker Dogra, A. (2010) "İktidarın Kılcal Damarları ya da Türkiye'de Zorunlu Askerlik, Jandarma ve Devlet", *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, der. E. Balta Paker ve İ. Akça, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 435-452.
- Sancar, S. (2009) *Erkeklik: İmkânsız İktidar, Ailede, Piyasada ve Sokakta Erkekler*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Segal, L. (1992) *Ağır Çekim: Değişen Erkeklikler, Değişen Erkekler*, İstanbul: Ayrintı Yayınları.
- Selek, P. (2008) *Sürüne Sürüne Erkek Olmak*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Selek, P. (2008) "Akıllı Ol...", *Cinsiyet Halleri: Türkiye'de Toplumsal Cinsiyetin Keşif Sınırları*, der. N. Mutluer, İstanbul: Varlık Yayınları, 220-231.
- Sinclair-Webb, E. (2000) "'Our Bülent Is Now a Commando': Military Service and Manhood in Turkey", *Imagined Masculinities: Male Identity and Culture in the Modern Middle East*, der. M. Ghoussoub ve E. Sinclair-Webb, Londra: Saqi Books, 65-102.
- Shulman, S., R. Levy-Shiff ve M. Scharf. (2000) "Family Relationship, Leaving Home, and Adjustment to Military Service", *The Journal of Psychology*, Cilt 134, No. 4, 392-400.
- Şen, S. (2005) *Cumhuriyet Kültürünün Oluşum Sürecinde Bir İdeolojik Aygıt Olarak Silahlı Kuvvetler ve Modernizm*, İstanbul: Nokta Kitap.
- Şener, N. (2010) "26 Yıllık Kanlı Bilançosu," *Milliyet*, 24 Haziran.
- Ünder, H. (1999) "30'ların Ders Kitaplarından ve Kemalizmin Kaynaklarından Biri: *Millet-i Müsellaha* ve Medeni Bilgiler", *Tarih ve Toplum*, No. 192, 48-56.
- Ünsaldı, L. (2008) *Türkiye'de Asker ve Siyaset*, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Vaner, S. (1992) "Ordu", *Geçiş Sürecinde Türkiye*, der. I. C. Schick ve A. Tonak, İstanbul: Belge Yayınları, 255-284.
- Varoğlu, A. K. ve A. Bıçaksız (2005) "Volunteering for Risk: the Culture of the Turkish Armed Forces", *Armed Forces & Society*, Cilt 31, No. 4, 583-598.
- Willis, P ve M. Torndman (2000) "Manifesto for Ethnography", *Ethnography*, Cilt 1, No. 1, 5-16.
- Wilson, W. J. ve A. Chaddha (2009) "The Role of Theory in Ethnographic Research", *Ethnography*, Cilt 10, No. 2-3, 269-284.